

POLITIČKA DJELATNOST IVANA KUKULJEVIĆA SAKCINSKOGA

Jaroslav Šidak

Kao »otac moderne historiografije hrvatske«,¹ Ivan Kukuljević je najviše trajnih vrednota ostavio za sobom na području znanstvenog rada, kojim se intenzivno bavio gotovo četiri posljednja desetljeća svoga životnog vijeka. Iako je interes za taj rad, u najširem smislu riječi, pokazao već mnogo prije, ipak je u mlađim godinama, koje se poklapaju s razdobljem hrvatskoga narodnog preporoda, bio prvenstveno književnik i političar. Pri tom se težište njegove djelatnosti sve više pomicalo s književnog polja na političko, kojem je, pored znanstvenog, utisnuo najjači osobni pečat.

Njegov interes za političke probleme razvijao se, čini se, usporedo sa sklonošću prema književnosti. Već kao 18-godišnjak ispjevao je 1834. svoju prvu pjesmu na njemačkom jeziku, kojoj je dao, za tu tijesnu povezanost vrlo značajan, naslov: »An Kroatien«, a potkraj iste godine zabilježio je u svom dnevniku da je u Požunu čitao spis »Die Vortheile einer Trennung der mit Ungarn verbündeten Königreiche Kroatien und Slavonien«, koji je čak i prepisao.² Od toga vremena nema, doduše, sličnih podataka sve do g. 1842, ali se zacijelo ne može smatrati slučajnom činjenica da je spomenuti spis naišao na njegov pojačan interes u doba zasjedanja Ugarskog sabora od 1832—36, kada su se u Požunu našli na okupu mnogi mladi jurati od kojih će neki uskoro postati istaknuti nosioci preporodnog pokreta.³ Pored toga nije manje važna

¹ Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 19—20.

² Ladislav Šaban, Mladost Ivana Kukuljevića (rukopis za zbornik o I. Kukuljeviću). U njemački pisanom dnevniku (*Arhiv JAZU* XV — 23/VIII 16a), Kukuljević je zapisao s. d. 26. X 1834: »Heute als ich vom Spazieren zu Hause kam, las ich mit dem Eduard die Schrift unter dem Titel ‚Die Vortheile einer Trennung der mit Ungarn verbündeten Königreiche Kroatien und Slavonien‘, welche uns sehr gefiel und wir es sich zu beschreiben anfangen.« Kukuljević se zadržao u Požunu od 23.—28. X, na povratku iz očinskog Tonimira u Krems kod Beča. Pod datumom 23. i 25. X zabilježio je posjete H. Bužana, K. Klobučarića, M. Ožegovića i dr. — Spis, o kojem Kukuljević govori i kojemu točan naslov glasi: »Die Vortheile und Nachtheile der mit Ungarn verbundenen Königreiche, nämlich Kroatien und Slavonien«, nije bio do sada poznat. Sačuvao se u konceptu, među papirima Janka Draškovića (*Arhiv Hrvatske*), i u čistopisu (Nac. i sveuč. biblioteka, R 3958). Iako je Kukuljević na poleđini čistopisa pribilježio da je to rukopis njegova oca Antuna, nalaz koncepta i citirana bilješka iz njegova dnevnika upućuju na zaključak o Draškovićevu autorstvu.

³ Usp. Ljudevit Vukotinović, Uspomena na godine 1833—1835, *Narodne novine* 5. I 1885 (s nešto više podataka u rukopisnim »Kratkim crticama iz moga života«, *Arhiv JAZU*, XV 17c 1).

i istodobna pojava »Disertacije« Janka Draškovića (1832), hrvatskog nuncija na spomenutom saboru, koji je među hrvatskim zahtjevima stavio na prvo mjesto samostalni »sovietni Dikasterium kraljevski«, tj. vladu, i uvođenje narodnog jezika u javne poslove, a upravo je s tim istim zahtjevima i Kukuljević 1842. ušao u političku borbu. Najzad, ne smije se mimoći ni okolnost da je jedan od tadašnjih hrvatskih nuncija bio njegov otac — Antun Kukuljević.

Kao vojnik, a od 1836. časnik, Kukuljević, dakako, nije mogao pomišljati na bilo kakvu političku — u najširem smislu te riječi — aktivnost. Uostalom, ni u domovini nije bilo potrebe za njom sve dotle dok se pod mađarskim utjecajem nije 1841. pojavila »vugersko-horvatska« stranka, kojoj se potkraj iste godine suprotstavila ilirska narodna stranka.⁴ Neposredno zatim, u jeku najžešćih stranačkih sukoba, g. 1842, Kukuljević je zatražio otpust iz vojske i 10. studenoga i.g. ušao u građanski život kao »začastni mali sudac« (jurasor) Zagrebačke županije, u kojoj su narodnjaci nešto prije izvojevali pobjedu. U očekivanju otpusta iz vojske, on je napisao svoje prve političke članke, u kojima je izrazio osnovne misli i ciljeve svoje političke aktivnosti do 1848/49.

Pod datumom 20. ožujka 1842, 26-godišnji Kukuljević poslao je Gaju iz Varaždina dopis za njegove Novine, koji se Gaj tada nije usudio objaviti. »Svi sjedinjenimi misli« — pisao je u njemu — »treba da se složimo da se podigne Sovět u domovini našoj i naš materinski jezik da uvedemo u javne poslove.« Na svoj način, odlučan i pomalo žestok, sazeo je te zahtjeve u parolu: »Sada ili nikada jezik i savětničtvo (consilium).«⁵

U drugom, pak, članku, koji je izašao u »Luni«, književnom prilogu zagrebačkih njemačkih novina, pridružio se najistaknutijim ilircima u njihovu nastojanju da nizom programatskih spisa približe razrade svoje osnovne ideje. Kao i Rakovac, Vukotinović, Šulek i Gaj, on je povukao oštru granicu između težnje za književnim jedinstvom Južnih Slavena i optužbe protivnika da ilirski pokret ide za njihovim političkim ujedinjenjem. Ilirsko ime i svijest o ilirskoj »narodnosti« daju, po njegovu uvjerenju, Hrvatima i Slavoncima snagu potrebnu da se održe pred naletom mađarizacije, a oni odgovaraju i interesima Austrije, jer su kroz njih »čudi cijele (podcrt. u originalu; J. Š.) ilirske nacije usplamtjele za Austriju.«⁷ Isključivom tendencijom iliraca Kukuljević označava težnju za prosvjećivanjem naroda, ali ne poriče da neki rodoljubi »bacaju čeznutljive poglede preko turske granice«, u Bosnu, na što i hrvatsko plemstvo ima pravo. Neke druge »opasne« tendencije — osim ove »najdublje, najskrovitije« — jesu »samo utvare i zlobne izmišljotine«.

Potkraj iste godine (1842) Kukuljević je u ime »štovateljah ilirske narodnosti« pozdravio dolazak novog bana Franje Hallera pjesmom u kojoj je konkretne ciljeve pokreta izrazio stihovima:

⁴ O postanku političkih stranaka u Hrvatskoj v. Jaroslav Sidak, Prilozi za historiju stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848, *Historijski zbornik* (dalje: HZ) XIII, 1960, 167—207.

⁵ Tade Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića Saksinskoga, *Rad JAZU* 110, (pos. ot.) 1892, 20—21. — Smičiklas je taj članak našao u piščevoj ostavštini, ali ga danas više nismo mogli pronaći.

⁶ I. Kukuljević von Sacci. Die Nationalität in Kroatien und Slavonien, *Luna*, 24. i 28. IX 1842, br. 77 i 78.

⁷ ... die Gemüther der ganzen ilirischen Nation für Österreich entflammt sind«

»Mi od tebe ne tražimo ino,
nego da nam čuvaš, što je naše.

Da pod tebom uzvisimo blagi
jezik rodni, svetu domovinu,
Da nam ustav, prava ne poginu,
Da ostane vjera nam u snagi.«⁸

Međutim, uskoro zatim je vlada 11. siječnja 1843. zabranila ilirsko ime i grb, pa iako je pokret i dalje održao svoje dotadašnje tekovine netaknute, a upotreba se ilirskog imena ionako sve više ograničavala na hrvatske zemlje, ta se zabrana morala ipak nepovoljno odraziti na pokret upravo zbog toga jer je on u ilirskom imenu prevladavao i regionalnu podvojenost samih hrvatskih zemalja. Pored toga je vlada otežala borbu Narodne stranke nekim daljnjim odlukama među kojima je pooštrena cenzura bila za nju najosjetljivija.

Kukuljević je upravo u toj situaciji razvio takvu djelatnost na svim područjima javnog života i pokazao pri tom toliko borbenosti da je odjednom zauzeo jedno od najizloženijih mjesta u redovima Narodne stranke i već se potkraj 1843. općenito ubrajao u njezine vođe.⁹ Cenzura je, doduše, spriječila da na kraju mjeseca ožujka objavi članak pod naslovom: »Što će biti iz nas?«, u kojem je opet zahtijevao »da se podigne Savět u domovini našoj i naš materinski jezik da uvedemo u javne poslove«, smatrajući to »jedinim spasenjem u smértnoj pogibelji našoj«,¹⁰ ali je on u više prilika istupio na županijskim skupštinama i u Hrvatskom saboru kao govornik koji je u auditoriju ostavljao veoma duboke dojmove.

U skupštini Zagrebačke županije 11. travnja oštro je napao cenzuru, koju je u Zagrebu provodio profesor mađarskog jezika na Akademiji znanosti, odrođeni Slovak Josip Machik, i uzeo u obranu zabranjeno ilirsko ime.¹¹ Pogotovu je u javnosti odjeknuo njegov govor što ga je izrekao u sjednici Hrvatskog sabora od 2. svibnja 1843.¹² Izgovoren hrvatskim jezikom — ne »horvatskom« kajkavštinom nego ilirskom štokavštinom — taj je govor obilježio važnu prekretnicu u povi-

⁸ »Slava [...] grofu Franji Halleru [...] prigodom njegova uměštjenja [...] dana 17. i 18. listopada 1842. smérno posvetjena od štovateljah ilirske narodnosti.« — Riječi istaknute u citiranom tekstu otisnute su ovako razmaknuto u originalu.

⁹ »Kukuljević [...] auch noch als ein Führer der illyrischen Partei bezeichnet wird [...]« (Miskolczy Gyula, A horvát kėrdés története és irományai a rendi állam korában II, Budapest 1928, 501.)

¹⁰ Taj se članak danas ne nalazi u ostavštini Kukuljevića, ukoliko je ona pristupačna istraživanju, ali ga je upotrijebio Smičiklas, n. dj., 23—24. On ga u cjelini ocjenjuje kao »dosta umjeren«.

¹¹ Ni taj govor nije u cjelini poznat. Stjepan Mirković (Đuro Deželić), Ivan Kukuljević Sakcinski, Zagreb 1861, 7—8, donosi samo prvi dio koji se odnosi na pitanje cenzure. Drugi dio, o »nevinom imenu ilirskom«, ne poznaje ni Smičiklas koji se isključivo služi Mirkovićevim izdanjem. U suvremenoj štampi nije, dakako, bio objavljen.

¹² Kada je taj govor bio prvi put objavljen u *Branislavu*, koji su Ilirci, zbog cenzure, izdavali zimi 1844/45. u Beogradu, on je pogrešno datiran 12. svibnja. Međutim, Sabor je već 3. V završio radom (usp. F. Šišić, Hrvatska povijest III, 1913, 294). — Niže citiramo neke dijelove prema najstarijem izdanju u »*Branislavu*«, str. 17—19, koje je, sudeći po jezičnim oblicima i pravopisu, najbliže originalu.

jesti hrvatskog naroda. Potaknut saborskim zaključkom o podizanju katedre za narodni jezik i književnost na zagrebačkoj Akademiji, Kukuljević je »korist i svrhu« učenja narodnog jezika vidio s pravom u njegovu uvođenju u javni život. U protivnom — »podignuće pako naših katedrah i učionah neće na drugo služiti, nego na zaslěpljenje domorodacah i tuđinah«. Potkrepljujući to mišljenje on je položaj narodnog jezika u društvu prikazao gotovo beznadnim. Ta se pretjeranost može razumjeti ako se uzme na um da je Kukuljevićev govor bio namijenjen višim slojevima društva, poglavito plemstvu. »Mi smo«, konstatirao je on, »malo Latini, malo Němci, malo Talijani, malo Mađari i malo Slavjani, a ukupno (iskreno govoreći) nismo baš ništa! Mårtvi jezik rimski a živi magjarski, němački i talijanski,¹³ to su naši tutori; živi nam se groze, mårtvi darži nas za gārlo, duši nas, i nemoćne nas vodi i predaje živima u ruke. Sada imamo još toliko sile u nami suprotstaviti se mårtvomu, za malo nećemo moći nadvladati žive, ako se čvārsto na naše noge ne stavimo, to jest, ako naš jezik u domovini neutvārdimo i njega vladajućim ne učinimo.« U tadašnjim prilikama »mi naš jezik čuvamo još uvijek samo za družinu i za naše kmetove.« Poznavajući dobro »one velike predsude, onaj mali obškurantizam i onu neizměrnú nemarnost, koji u domovini našoj vladaju i koji čine, da se sve tuđe domaćemu i svaki tuđi jezik materinskomu predpostavlja«, Kukuljević ne želi da se donese neka prenagljena odluka. Izričito se ogradio od toga da ga se pribroji »onoj u galop¹⁴ tārčeoj stranci, koja odmah i tak¹⁵ sve i sva steći želi« — kojom je izjavom dao ispravnu ocjenu svoje političke djelatnosti uopće. Predložio je, dakle, samo to »da se u molbi za podignuće katedrah narodnoga jezika taklazu la prida, da mi te katedre zato molimo, budući da mislimo s vrēmenom (podcrtao J. Š.) svoj jezik polag priměra drugih europskih narodah u javni život i u poslove uvesti, i mårtvi živim zaměniti.«

Kako je već Smičiklas napomenuo, »govor ovaj širila je mladež u prepisima po cijeloj zemlji«, a i sam ga je imao »pred sobom u originalu i u mnogim prepisima«. ¹⁶ Međutim, odjek na koji je u Saboru naišao bio je dosta mlak. Sjećajući se gotovo tri desetljeća kasnije toga događaja Kukuljević je napisao da »dočim mlađa inteligencija s uzhićenjem taj predlog odobri, primiše ga dostojanstvenici, velikaši i stariji ljudi stranom ravnodušno, stranom sasvim hladno, porugivajući se pretjeranosti tobož neiskusna mladića [...]«¹⁷ Uza sve to je samo dva mjeseca kasnije, u skupštini Zagrebačke županije od 10. srpnja, iako samo tom prilikom, hrvatski jezik zamijenio latinski kao jezik raspravljanja.¹⁸

¹³ U »Branislavu« pogrešno: »latinski«.

¹⁴ U Mirkovićevu izdanju i svima koja ga kasnije slijede, riječ »galop« zamijenjena je — zacijelo po samom Kukuljeviću ili s njegovim pristankom — riječju »bjesnilu«. Prema smislu rečenice, prva riječ svakako bolje odgovara.

¹⁵ Kajkavska riječ »taki« u značenju »odmah« izostavljena je u Mirkovićevu izdanju.

¹⁶ Smičiklas, n. dj., 24, bilj. 2.

¹⁷ (I. Kukuljević), 29. srpanj 1845. Historička crtica. Vojni Sisak 1870, 12.

¹⁸ U povjerljivom izvještaju od istog dana konstatira se da je veliki župan Nikola Zdenčaj, otvarajući skupštinu, isprva govorio latinski, ali da je jedan plemić, u ime grupe prijatelja, zatražio da svoje saopćenje ponovi u materinskom jeziku. On je to učinio, a hrvatski jezik je tada »zadržan do kraja skupštine« (bis zum Ende der Versammlung beibehalten wurde). Miskolczy, n. dj. II, 48.

Na toj skupštini, na kojoj je trebalo zauzeti stajalište prema neprijateljskom postupku Ugarskog sabora u pitanju upotrebe latinskog jezika od strane hrvatskih nuncija, Kukuljević je održao jedan od svojih najžešćih govora uopće. Rijetko se kada može u to doba naići u Hrvatskoj na oštriju osudu mađarskog nacionalizma, koji je Kukuljević ocijenio kao »običaj i narav sadašnjih Magjarah«. Taj je nacionalizam dolazio do izražaja u »prekorednoj gizdosti i oholosti, mržnji i preziranju svih drugih narodah, želji za razvaljivanjem i poruživanjem svih postojećih stvari, ter neizmjerne pohlepi za vladanjem i gospodstvom«. Predlažući da se hrvatski nunciji opozovu s Ugarskog sabora, ako se »u napredak slušali nebudu«, Kukuljević je smatrao neizbježnim da se Hrvati moraju svom silom oduprijeti mađarskim fanaticima »i njihov Fanatizam s Fanatizmom i njihov terorizam još većim terorizmom odbiti [...], ako nećemo, da pred očmi podižućeg se naroda slavjanskoga poginemo; ako nećemo da nam sviet reče, da nismo vriedni n a r o d o m se zvati [...].«. Spas je nalazio samo u slozi »svih članova, svih stališa«, uključujući u njih »velikaše naše, prelate i bogatije zemljake«, koji treba da se, podižući škole i narodne ustanove, »stave na čelo narodnog kola kao kolovodje« i da cijeli narod »vode k boljoj sreći i stanju.«¹⁹

Ovo shvaćanje nacije kao zajednice u kojoj treba da se usklađuju interesi svih društvenih slojeva, podređujući se ideji nacije, Kukuljević je dosljedno zastupao i kasnije. On je, doduše, 1842. osudio plemstvo, kojem je i sâm pripadao, zato što ne čini »ni jednog koraka za prirodenu nacionalnost i promicanje općenite dobrobiti«,²⁰ ali je u spomenutom govoru poručivao »prostim plemstvu i seljanima« »neka znadu, da se samo kroz nauke i krieposti k bogatstvu i boljemu stanju dohađa.«²¹ Po tom socijalnom stavu bio je u stvari izraziti liberal.

Kukuljevićev govor, izrečen 10. srpnja, nije mogao biti objavljen kod kuće. Prema povjerljivom izvještaju, koji je još istog dana poslan u Beč, bio je od svih govora u županijskoj skupštini najžešći: odisao je »slobodoumnom logikom i najvećim intolerantizmom«. ²² U beogradskim »Srbskim novinama«, gdje je bio u cjelini otisnut, popraćen je napomenom izvjestitelja da je »taj slobodnoga duha govor — kakvog dosada nebijasmo vikni ovde slušati — sa velikim uzhićenjem primljen.«²³

Narodna stranka dobila je u Kukuljeviću svoga najboljeg govornika. Prema svjedočanstvu suvremenika, gen. Josipa Neustädtera, njegovi su govori »bili

¹⁹ Cijeli govor donosi Mirković, n. dj., 13—18, prema »Copia ex originali« u ostavštini F. Kulmera. — Vaso Bogdanov, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49, 1949, 45, služi se »Miskolczyjevim izvodom« toga govora, prema kojem izvodu je on tobože »bio otvoreno ispovijedanje panslavizma, pa čak i revolucije«. Citat koji zatim slijedi ne nalazi se uopće u tekstu toga govora.

²⁰ Die Nationalität (bilj. 6), 331: »Mitglieder des kroatischen und slawonischen Adels [...] thun nicht einen Schritt für die angeborne Nationalität und die Beförderung des allgemeinen Wohles [...]«.

²¹ Mirković, n. dj., 17.

²² Miskolczy, n. dj. II, 48.

²³ Srbske novine X, 4. avgusta 1843, br. 62, str. 249—250. — Mirković, n. dj., 18, pogrešno navodi br. 68 »Srbskih novina« 1843. s ovim citatom. Te su novine donijele cjelovit tekst Kukuljevićeva govora 7. i 11. VIII, u br. 63 i 64, ali je on na mnogo mjesta pravopisno i jezično prilagođen njihovim čitaocima u Kneževini Srbiji.

uvijek logični i privlačili su ljude svojim ispravnim mislima i snagom plemenitih i odlučnih izraza. Njegov visok rast i njegovo vojničko držanje povećavali su učinak njegovih riječi. Glas mu je bio zvučniji od Gajeva. Bio je jedan od onih govornika koje osobno uvjerenje raspljuje, a važnost predmeta o kojem govore baca u oduševljenje.«²⁴

Kukuljević je iste godine još dvaput nastupio kao govornik smjelo pokrećući pitanja koja su tada bila doista najosjetljivija. U velikoj skupštini Zagrebačke županije 23. rujna 1843. ponovo je temeljito obrazložio svoj prijedlog o »odcěpljenju našeg Consiliuma ili savjeta od magjarskoga«, koji je stavljao na prvo mjesto i u svojim neobjavljenim člancima. Iako se takvim zahtjevom, kako sam kaže, oduševio već od svog povratka u domovinu, on kao poglaviti razlog ističe namještenje tuđinaca-Mađara u zemlji — činjenicu na koju je skrenuo pažnju i u prethodnom govoru. »Svaki dan« — rekao je tom prilikom — »pošiljaju oni (tj. Mađari; J.Š.) u našu zemlju nove n j i h o v o m naravju opojene ljude i podijeljivaju im časti, koji nezahvalni zemlji, koja ih hrani, u nju nered i otrov nose, brata s bratom svađaju i među Hrvati, po naravi već k neslogi pripravnimi, još veću neslogu sade.«²⁵ Razmatrajući uvjete za uspostavu samostalne vlade, on je izrazio svoje uvjerenje u naklonost Beča i pristanak Slavonaca na takav korak, a dokazao je da on ne bi zemlji donio nikakvo financijsko opterećenje. Prema njegovu računu bilo bi u tu svrhu potrebno godišnje 24.000 for., a kako Hrvatska daje za uzdržavanje ugarske vlade 18.000 for., razlika bi se pokrila prinosom županija i kamatima zemaljskog fonda, »kojega sada Magjari rukovode i od njega najveću korist imaju«. U slučaju da Hrvatska ne dobije svoju izvršnu vlast, predstoji joj — zaključuje Kukuljević — nacionalna smrt kakva je stigla i Polapske Slavene.²⁶ Doista je skupština donijela zaključak da se »kraljevsko hrvatsko-slavonsko naměstništvo (Consilium regium Croatico Slavonicum) koje se je prie nemnogo godinah s ugarskim stopilo, opet ponovi« i da se poziv na zajedničku akciju u tom smislu uputi i drugim županijama.²⁷

Pet dana kasnije (28. IX) Kukuljević je u skupštini Varaždinske županije napao njezina nasljednog administratora grofa Ivana Nepomuka Erdödyja, »koj slobodnomu Hãrvatuu hoće da zabrani u hãrvatskoj njegovoj domovini go-

²⁴ Joseph baron Neustaedter, Le ban Jellačić et les événements en Croatie depuis l'an 1848, I, Zagreb 1940, 359—360: »Les discours de Kukuljević furent toujours logique, entraînant les hommes par des idées justes. et par la force des expressions nobles et pleines d'énergie. Sa grande taille et son maintien militaire augmenta l'effet de ses paroles, sa voix était aussi plus sonore que celle de Gaj. C'était un de ces orateurs que la conviction personnelle enflamme, et qui se laisse entraîner par l'importance du sujet qu'il traite.« (Prijevod, Zagreb 1942, 193—194.)

²⁵ Mirković, n. dj., 15.

²⁶ Govor je ovdje prikazan prema Kukuljevićevu konceptu, sačuvanom u njegovoj ostavštini (Arhiv JAZU, XV 23/B 3). — Mirković, n. dj., 18, pogrešno ga datira s 29. rujnom. — Smičiklas, n. dj., 25, pogriješio je stavljajući taj govor u g. 1845, s izričitom napomenom da ga je Kukuljević održao u Hrvatskom saboru, koji je doista 23. rujna 1845. započeo radom. Međutim, sam je Kukuljević na svom rukopisu, koji je naprijed spomenut, napisao da je govor održao 23. IX 1843. »u velikom spravištu gradomedje Zagrebačke«. — Govoreći o »velikoj našoj glavnici« Kukuljević je konkretno naveo fondove vjerezakonski i školski, koji su osnovani nakon ukidanja isusovačkog reda (1773) i nekih redova u doba Josipa II.

²⁷ Narodne novine, 4. X 1843, br. 79.

voriti jezikom hrvatskim.« Svoj prijedlog da se kralju ponovo pošalje »krépka prošnja« o njegovu uklanjanju obrazložio je mišljenjem da se »jedan način [...], koji je kadar svađu i måržnju našu preobratiti u ljubav i slogu«, sastoji u udaljavanju iz domovine onih »koji su glavni uzrok svih naših neredah«. Kao i u nekim drugim slučajevima, tako je u ovom želio da se slijedi primjer Mađara: uz ostalo, smatrao je pri tom neophodnom »energiju tako rekuć baš magjarsku«! Ako je u svom govoru od 10. srpnja našao najteže riječi osude za pretjerane težnje mađarskog nacionalizma, sada je nacionalnoj svijesti Mađara odao priznanje koje se tada u nas rijetko kada moglo čuti. Iako su njihovi »za domovinu i narod svoj plamteći muževi« — rekao je — »najveći neprijatelji naroda mojega«, on ih kao čovjek mora cijeliti i štovati, »jer je muževna vatra ona koja u njihovih pårсах počiva, i sveta su čutenja ona koja iz njihovih ustih govore«. ²⁸

S kolikom borbenošću je Kukuljević tada sudjelovao u stranačkim borbama, najbolje pokazuje optužba da je upravo on svojim usklikom kojim se obratio Nugentovim serežanima—narodnjacima: »Dođite junaci naprijed — Pomoć! Pomoć!« dao poticaj za krvav sukob na Markovu trgu 9. prosinca. ²⁹

Iduće godine je Kukuljević nastavio borbu za »odcèpljenje konsiliuma našega od magjarskoga« svojim govorom u skupštini Varaždinske županije 6. II 1844, u kojem se založio za njezin pristanak na spomenuti poziv Zagrebačke županije. I tom je prilikom pokazao da usprkos žestini svojih riječi slijedi u stvari dobro promišljenu i umjerenu politiku. Protivno »mnogim« rodoliubima koji su — po njegovim riječima — »počeli već hraniti u pårсах svojih tu misao, da nas gorkog našega stanja cèlovito samo odcèpljenje od Ugarske osloboditi može«, složio se s mišljenjem »veće stranke domorodacah« da je dovoljno uspostaviti samostalnu vladu i to radi 5 milijuna Slavena i do 200.000 Hrvata koji u Ugarskoj žive. Među dokazima kojima je potkrijepio svoju tvrdnju da je u ugarskom konziliumu »sami duh magjarski i ideal magjarizacije prestolje svoje zauzeo i vladati počeo«, Kukuljević je istakao zakone »koji se censure, najglavnije prečke duševnog naprédka našeg tiču«. ³⁰

Cenzura je potkraj iste godine potakla narodnjake da za svoja politička izdanja potraže sklonište u Beogradu. Nakon što je ugledala svjetlo Šulekova programatska brošura »Šta namèravaju iliri?« počeo je ondje izlaziti i periodički letak »Branislav«, s poglavitom zadaćom da rasvijetli probleme koji će biti na dnevnom redu Hrvatskoga sabora u idućoj godini (1845), ³¹ a pripremala su se i neka druga izdanja.

Pojava triju Kukuljevićevih govora iz g. 1843. i 1844. u »Branislavu«, pod njegovim punim imenom — što kod drugih članaka nije bio slučaj, ali što zbog njihovih javno izgovorenih tekstova nije značilo neki izuzetan postupak redak-

²⁸ Mirković, n. dj., 18—21. Koncept u ostavštini Kukuljevića prepun je ispravaka i dopuna te je zbog toga teško čitak. Govor je prvi put objavljen u beogradskim *Srbskim novinama*, a zatim u *Branislavu* s netočnim datiranjem: 5. veljače 1844. Ovdje se upotrebljava potonje izdanje.

²⁹ Miskolczy, n. dj. II, 500. Kukuljević nije porekao istinitost svjedokova iskaza u istrazi, ali je izjavio da se više ne sjeća, »wem er etwas und was er in der grossen Verwirrung damals gesagt habe«.

³⁰ *Branislav*, 20—21.

³¹ Usp. Jaroslav Šidák, O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« (1844—45), *HZ XVI*, 1961, 75—87.

cije prema autoru, — stavljala je istraživače od samog početka u stanovitu nedoumicu. Naime, ti su govori objavljeni na str. 17 i 21, na listovima koji su označeni brojkama 5 i 6, a redakcija je na str. 37 (list 9) u svom »Očitovanju«, među ostalim, izjavila da se autor osjetio uvrijeđen što su oni bili objavljeni »bez njegova dozvoljenja« i nazvao to čak »držovitom bezobraznošću«. Pošto je konstatirala da govore od njega nije primila, redakcija je tu izjavu završila ovim riječima: »U ostalom G(ospodin) I. K. S. zna, da mi šnjime nestoimo u nikakvom odnošenju, dakle ga ni za dozvoljenje moliti nismo mogli, zato nas neka on ostavi u miru.«

S obzirom na izrazito narodnjačko obilježje »Branislava«, takav ton izjave ponešto iznenađuje. Doduše, Kukuljeviću je već nakon njegova govora od 10. VII 1843. zaprijetio krivični progon,³² a zbog svoga sudjelovanja u ekscesu 9. XII i. g. bio je sve do 1846. podvrgnut istražnom postupku, koji je trebao da završi njegovom osudom na novčanu kaznu.³³ Imao je, dakle, razloga da zbog objavljivanja govora, koji se kod kuće nisu smjeli objaviti, očekuje daljnje neprilike. U svakom slučaju ga je izjava redakcije oslobađala svake odgovornosti u toj stvari, a nije isključeno da je ona tako i svjesno postupila.

U prilog toj pretpostavci govori činjenica — do danas u diskusiji o »Branislavu« previđena — da je Kukuljević u jednom nedatiranom³⁴ pismu Nikoli Tommaseu nedvojbeno pokazao da i sam stoji iza »Branislava«. Šaljući mu »naš najnoviji zabranjeni časopis — *Branislav* — kojega mi poradi naše oštre cenzure u tuđoj jednoj državi izdajemo«, napominje on da će Tommaseo iz njega »čelo naše stanje saznati, i uviditi što mi trebujemo od vlade i od naroda našega«, a spreman je da mu pošalje i »kasnije brojeve«.

Za ocjenu Kukuljevićeva odnosa prema »Branislavu« nije odlučno datiranje toga pisma. Njegovo značenje leži u izričitoj tvrdnji Kukuljevića da Narodna stranka izdaje »Branislava« zato da može vladu i narod upoznati sa svojim zahtjevima, u čemu je oštra cenzura kod kuće sprečava. Tijesnu vezu između Kukuljevića i toga glasnika Narodne stranke posvjedočuje također pismo dra Janka Šafarika iz Beograda, u kojem on 16. kolovoza 1845. javlja Kukuljeviću da »Branislav« može »i odsad izlaziti«, ako to njegovi prijatelji u Zagrebu »za dobro nađu«. U tom slučaju, dakako, trebalo bi da »pošlju i materijal i trošak«.³⁵

Uostalom, Kukuljević je i sam pomišljao na mogućnost da svoj ciklus pjesama »Slavjanke«, koji je u proljeće te godine završio, izda u Beogradu. Međutim, kako ga je Šafarik u spomenutom pismu obavijestio, to se djelo

³² Usp. pismo hrvatskog nuncija Karla Klobučarića Kukuljeviću 20. X 1843. kod Msičiklasi, n. dj., 23, bilj. 2.

³³ Prijedlog za osudu »zur Fiscal-Aktion« (actio publica) donesen je tek 30. V 1846 (Miskolczy, n. dj. II, 524—525), ali je najzad, prema prijedlogu min. Kolowrata od 2. X 1846. postupak za sve optužene obustavljen (na i. mj., 528).

³⁴ Sačuvani fragment pisma izdao je Jean Dayre, Kukuljević i Tommaseo, *Obzor Spomen-knjiga* 1860—1935, 137, bilj. 10, stavljajući ga, bez objašnjenja, u g. 1845. Citiran odlomak fragmenta, na kojem — prema naknadno dobavljenom mikrofilmu originala — nema datuma, dopušta da se pismo datira cijelim vremenom izlaženja »*Branislava*«, tj. od listopada 1844. do veljače 1845.

³⁵ Lj. Durković - Jakšić, *Branislav*. Prvi jugoslovenski ilegalni list 1844—1845. Beograd 1968, 166.

»za sada odmah niti kod nas u Biogradu štampati nemože«;³⁶ tek je revolucija omogućila da se ono ljeti 1848. izda u Zagrebu.

Promjene koje su nastupile u politici Beča prema Narodnoj stranci na početku g. 1845.³⁷ uklonile su poglavite razloge koji su doveli do pokretanja »Branislava«. One su se povoljno odrazile i na slobodu govora u županijskim skupštinama i na izvješćivanje o njihovom toku u Gajevim Novinama. U njima je 29. ožujka 1845.³⁸ objavljen također govor koji je Kukuljević održao na generalnoj skupštini Zagrebačke županije dva dana prije i koji zaslužuje naročitu pažnju po svojoj tendenciji i smjelosti kojom je bio izrečen. Iako je Kukuljević gotovo u svakom svom govoru isticao potrebu unutrašnjeg izmirenja, taj put je upozorio na opasnost da stranačka borba ne urodi gubitkom ustavnosti. Pošto je konstatirao da su se nakon posljednje restauracije g. 1842. »počeli okolo nas, u skupštinah naših, svjetliti bajoneti, počelo se je gledati carsko oružje s uniformom carskom«, zaključio je s upozorenjem: »Absolutizam, slavni Staleži i Redovi, absolutizam, ne samo da je pred vrati našimi, nego se već i šeće po sobi našoj, nu u svađi i kriki našoj nismo ga čuli kad je otvarao vrata; malo vrēme neka još potrošimo u svađi i uhvatit će nas za grlo, i udušit će nas sve skupa.« Do toga, doduše, nije došlo, ali su stranački sukobi, koji su od toga vremena postajali sve žešći, postigli uskoro vrhunac u »srpanjskim žrtvama« koje su na Markovu trgu pale pod paljbom vojničkih plotuna.

Kukuljević je dobro uočio da se stranačka borba razmahala tek nakon pobjede narodnjaka u Zagrebačkoj županiji 1842. i nije krio svoje uvjerenje »da je kod poslednje reštauracije mnogo pogrešeno«, što bi upućivalo na stanovite propuste u politici Narodne stranke. Usprkos svima negativnim posljedicama, među kojima su bile najupadljivije mađaronska propaganda laži i težnja da se do većine dođe potkupljivanjem birača, napose onih iz seljačkog plemstva koje je u Zagrebačkoj županiji bila najbrojnije i u kojem su turopoljski »šljivari« odigrali presudnu ulogu, Kukuljević je opravdano ustvrdio da je spomenuta restauracija »jedno dobro ukorēnila u domovini našoj« i da je to dobro »narodnost naša hērvatsko slavjanska«. Srpanjske su žrtve, ma koliko bile tragične, ovu dragocjenu tekovinu trogodišnje borbe još dublje ukorijenile.

I u toj plastično izloženoj analizi političkog razvoja u Hrvatskoj od g. 1842—45, koji je osjetljivo rastrovao društvene odnose unutar vladajuće klase, Kukuljević je opet jednom jasno izrazio svoje osnovno stajalište u razmatranju aktuelnih socijalnih problema. Obraćajući se kao plemić svojim staleškim drugovima, istakao je među posljedicama rasipanja »mnogih jezera (tj. tisuća;

³⁶ Smičiklas, n. dj., 31.

³⁷ Usp. o tome Šišić, Hrvatska povijest III, 378—381, i Šidak, O uredniku i značenju ilirskog »Branislava«, 77 i d.

³⁸ Mirković, n. dj., 21, donosi taj govor pod datumom »5. veljače god. 1844«, upućujući pri tom na »Novine 1844. u br. 26«. Međutim, govor je u cjelini izašao u br. 26. *Novina horvatsko-slavonsko-dalmatinskih* od 29. III 1845. koji je tekst upotrijebljen i u ovoj raspravi. Uspoređujući ga s tekstom u Mirkovića opažaju se neke razlike koje nisu samo pravopisne prirode. Na jednom mjestu, koje se zbog njegove važnosti naprijed citira, izostavljeno je nekoliko riječi i na taj se način mijenja smisao cijele rečenice.

J. Š.) novacah među puk i prosto plemstvo« napose i tu što »tim smo mi sebi samim i istim prostim plemićem najveću škodu učinili, jer smo ove z a k r a t k o v r ě m e naučili na bolji život, nego im je po rodu, po okolnostih odsuđen, odtěrgli smo ih od pluga i zemlje, i porinuli ih u svět, da sami neznaju šta su i kamo spadaju [...]«.

Kukuljević se i kasnije ponosio svojim plemićkim porijeklom. U duhu tadašnjih romantičkih predočaba o starom slavenskom plemstvu uopće, on je osuđivao hrvatsko plemstvo zbog njegove nedovoljno razvijene nacionalne svijesti, ali je feudalizam smatrao nečim izvana nakalamljenim, tuđim slavenskoj prirodi. Plemićka samosvijest, zacijelo pojačana njegovim vojničkim odgojem, vidljivo se očitovala i u njegovu držanju. Iste godine, prilikom svoga odužeg boravka u Zagrebu, ruski slavjanofil F. V. Čižov, koji je češće dolazio u dodir s Kukuljevićem, zabilježio je, spominjući posjete nekih iliraca, kako se na njemu vidi da je »aristokrat«. ³⁹

Plemićka crta u njegovu karakteru tijesno se isprepletala s njegovim dubokim interesom za prošlost i njezino poznavanje. Odatle nastojanje da se historijski kontinuitet u razvoju naglo ne prekida nego da se prilagođuje suvremenim potrebama društva. To je shvaćanje Kukuljević još iste godine primijenio na vrlo važno i aktualno pitanje reforme staleškog sabora. Kada se nakon srpanjskih događaja, u kojima je i sâm sudjelovao pa ih naskoro zatim, kao očevdac, i opisao, ⁴⁰ ponovo našao u Hrvatskom saboru, taj put kao »veliki sudac« Varaždinske županije, on je 3. listopada 1845. predložio u svom govoru »osnovu budućega našega sabora«.

Kukuljević nije trebao da pokreće pitanje saborske reforme. Ono se već dosta dugo nametalo kao hitno, a zahtjev mađarona da se svakom plemiću bez razlike prizna »pravo odvěta« (votum decisivum) u Saboru, kao i bankskim uzvanicima, učinilo ga je upravo tih dana akutnim. Kralj je svojim otpisom od 14. rujna izričito stavio »koordinaciju« Hrvatskog sabora kao prvenstvenu zadaću pred novi Sabor, a kad se taj 23. IX sastao, ban Franjo Haller je, izazvan držanjem mađarona, dao dva dana kasnije pročitati kraljevo pismo Saboru kojim se do njegova konačnog uređenja pravo glasa ograničava samo na banske uzvanike i zastupnike municipija (županija, kr. slob. gradova i kap-tola). ⁴¹ U raspravi koja se zatim povela o tom pitanju Kukuljević je pošao od konstatacije da u tadašnjem »vijeku duševnom« »po svem izobraženom svijetu vlada duh, izobraženost i inteligencija«. Prema tome predlaže da »tri dēla glasovah neka ima inteligencija i stanovništvo, a četvrti dio neka ima imetak«, a budući da županije »najveću stranu inteligencie, stanovništva i imetka predstavljaju«, treba im ostaviti dvije četvrtine glasova. Prema tome bi treća četvrtina glasova pripala gradovima, okružjima (distriktima izvan županija) i

³⁹ I. V. K o z' m e n k o, Dnevnik F. V. Čižova »Putešestvie po slavjanskim zem-ljam« kak istočnik, *Slavjanskij arhiv*, Moskva 1958, 163.

⁴⁰ U ostavštini I. Kukuljevića, *Arhiv JAZU* XV, 23 B 6, nalazi se koncept članka s naslovom »Erklärung«, datiran 11. IX 1845. i namijenjen listovima *Pester Zeitung* i *Allgemeine Zeitung*. Na kraju je Kukuljević pribilježio olovkom: »U Pest Zeit. poslano — Cenzura nije dopustila.« Tekst rukopisa nije istovetan s kasnijom »historičkom crticom«, koju je Kukuljević pod naslovom: »29. srpanj 1845.« objavio 1870. u *Zatočniku* i posebno.

⁴¹ Usp. o tome Šišić, *Hrvatska povijest* III, 441—444.

Akademiji, a četvrta »vlasnicima bogatih zemljištah, naime prelatima, velikašima, kaptolima, ter onima, koji vladu i nepritomne zastupaju«,⁴² dakle uglavnom banskim uzvanicima. Pri tom Kukuljević nije pomišljao na uvođenje reprezentativnog sistema, iako je već potkraj 1846. bila takva mogućnost predviđena u nacrtu programa Narodne stranke koji je Lj. Vukotinović izradio u suradnji s nekim drugim narodnjacima.⁴³ Štaviše, Kukuljević je predložio »da se starinsko pravo govorenja nijednomu književnome plemiću ni u napred neotme«, a ako to Sabor ne bi prihvatio, onda bi županijama »radi inteligencije« trebalo priznati »pravo pošiljanja više poslanikah« ili zastupnicima neprisutnih velikaša dati »pravo govorenja«. Predložio je, nadalje, da se odredi mjesto za govornicu i uvede dnevnik (diarium), a da se svakom govorniku ostavi na volju hoće li govoriti latinski ili »slavjanski«, jer potonji jezik Kukuljević drži »za jedino spasonosni palladium domovine moje«. Založio se najzad za prisustvo pravoslavnog episkopata, s obrazloženjem da je »skoro polovica naše domovine istoga véroispovédanja, i što se niti pravo nezna, koja li je véra u nas staria.«⁴⁴

U zaključku o uređenju Sabora prihvaćeni su neki od tih prijedloga, pa i najvažniji tj. da županijama pripadne polovica glasova, a da županije pored dvojice redovitih zastupnika šalju u Sabor i pet inteligenata (honorarii exmissi). Usvojen je i prijedlog o jeziku saborskih rasprava.⁴⁵

Uostalom, Kukuljević je svoj govor izrekao na hrvatskom jeziku, pa je po tome svratio na sebe pažnju francuskog novinara Hippolyta Despreza, koji je prisustvovao sjednicama Sabora,⁴⁶ a njegov su primjer slijedili zatim i neki drugi zastupnici.

Govoreći ponovo u sjednici 9. listopada, Kukuljević se opet založio za svoju omiljelu ideju da Hrvatska dobije vlastito »namjesništvo« i pored toga posebni odsjek u Ugarskoj dvorskoj kancelariji. Označio je to preduvjetom za uvođenje narodnog jezika u javne poslove. Iako je cenzura postala znatno

⁴² Velikaši, koji su dolazili u sabor na temelju banove pozivnice, imali su pravo da mjesto sebe pošalju nekoga kao svoga zamjenika (kredencionalist). Taj nije morao biti plemić, a nije imao ni pravo glasa.

⁴³ Sidak, Prilozi historiji stranačkih odnosa, 189—190, i 203—205 (tekst nacarta). — S obzirom na Kukuljevićevu ulogu za revolucije 1848—49. vrlo je vjerojatno da se i on nalazio među »jednako mislećim domorodcima«, koji su »izradili načela političkoga svoga izpovédanja« sadržanog u Vukotinovićevu nacrtu.

⁴⁴ Ova je Kukuljevićeva izjava značajna po tome što odaje nedovoljno poznavanje nekih osnovnih činjenica, kako iz daleke prošlosti tako i iz njemu suvremenog doba. Budući da je prvi službeni popis stanovništva u Monarhiji izvršen tek 1857, prethodni su bili rezultat individualnih nastojanja i ne mogu se smatrati dovoljno pouzdanima, iako u cjelini odražavaju stvarno stanje u kojem su nastali. Prema jezičnoj statistici austrijskog etnografa Karla Czoerniga, g. 1850—51. bilo je u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji 25,64% Srba, a u Vojnoj Krajini, uključujući dio Banata, 32,43% (usp. F. Zwitter—J. Sidak—V. Bogdanov, Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, 218.)

⁴⁵ Usp. o tome Šišić, Hrvatska povijest III, 448—451.

⁴⁶ U članku »La grande Illyrie et le mouvement illyrien«, *Revue des deux Mondes*, 15. III 1847, koji je kasnije, pod drugim naslovom, uvrstio u svoju knjigu »Les Peuples de l'Autriche et de la Turquie« (1850), Desprez konstatira da zastupnici u Hrvatskom saboru 1845. govore latinski, a »un seul s'exprimait dans l'idiome national, et c'était précisément le lettre Kukuliewicz, poète et ardent patriote« (Rudolf Maixner, Hippolyte Desprez et le mouvement illyrien en Croatie, *Annales de l'Institut français de Zagreb*, No. 13, 1940, 91).

podnošljivijom, predložio je također da se ona izjednači s cenzurom u Ugarskoj tj. da se opredijele »očiti i stalni zakoni [...] po kojih će se morati ovdašnji cenzori vladati i od njih jedino zavisiti«.47 I ti su prijedlozi ušli u zaključke Sabora.

Ako se uzme na um da je Hrvatski sabor, raspravljajući do 10. listopada, zaključio među ostalim i to da se Kr. akademija znanosti uzvisi na Sveučilište,48 da se u srednje škole uvedu udžbenici pisani hrvatskim jezikom i da se otvore trgovačke i obrtne škole, da se zagrebačka biskupija podigne na nadbiskupiju i tako učini neovisnom o ugarskom episkopatu, da se Dalmacija ujedini s Hrvatskom itd., onda se može reći da je program koji su narodnjaci tom Saboru namijenili u svom »Branislavu« — a s tim su ga ciljem i pokrenuli — proveden. Dakako, konačnu riječ o tim zaključcima imao je — vladar, u stvari bečka vlada koja ih je razmatrala s gledišta odnosa centralne vlasti prema Ugarskoj.

Kukuljevićevi govori naišli su na jak odjek i izvan Sabora. Uostalom, prvi put otkad je Hrvatski sabor zasjedao, javnost je bila putem štampe dobro obaviještena o njegovu radu i istupima pojedinih govornika.49 Utoliko više iznenađuje kritika koju je pjesnik Stanko Vraz dao o držanju narodnjaka u Saboru odajući pri tom Kukuljeviću priznanje kao »posljednjem Iliru«.50

Kukuljevićeva djelatnost u vezi s tim Saborom nije se ograničavala na njegove govore u njemu. Pred samo otvaranje Sabora, on je u zagrebačkim njemačkim novinama objavio u tri nastavka članak o nekim pitanjima o kojima bi Sabor trebao raspravljati.51 Radi se o fragmentu jedne veće rasprave — kako je redakcija naziva — koja, na žalost, nije objavljena u cjelini niti se sačuvala u piščevoj ostavštini. Pod naslovom: »Die Stellung und die nothwendigsten Bedürfnisse der Königreiche Kroatien und Slawonien«, Kukuljević je, prema bilješki redakcije, razmatrao u njoj položaj i potrebe spomenutih zemalja s obzirom na cijelu Monarhiju, na Ugarsku, njezin ustav i narode, te na vlastitu nacionalnost i municipalna prava. Redakcija je uvrstila u novine samo omanji dio koji se odnosi na »tzv. separatne najnužnije potrebe« u ekonomiji, jeziku i literaturi te kulturnim ustanovama. U tom lijepo pisanom članku, koji, pored autorovih opažanja i prijedloga, sadržava i mnoge korisne podatke, Kukuljević ponajprije smatra potrebnim da Sabor uzme u razmatranje položaj poljoprivrede i trgovine, jer u zaostalosti poljoprivrede nalazi »glavni uzrok našeg siromaštva«. Obrtu i industriji, začudo, ne obraća pažnje, a trgovine, po njegovu

47 *Novine h.-sl.-d.*, 22. X 1845, br. 85.

48 O Kr. akademiji znanosti usp. Jaroslav Šidak, *Regia scientiarum academia, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu I*, 1969, 49—78.

49 Opširan izvještaj o Saboru, iz pera Slavoljuba Vrbanića, izašao je u *Novinama h.-sl.-d.*, br. 77—88, 24. IX—1. XI 1845. Jednako opširno izvješćivala je i »*Kais. kön. priv. Agramer politische Zeitung*« (br. 77—90, 24. IX—8. XI). Međutim, imena govornika nisu u tim izvještajima smjela biti u cjelini navedena. To je učinjeno tek u knjižnom izdanju: »*Die vollständige Landtagsverhandlungen der vereinigten Königreiche Kroatien, Slawonien und Dalmazien im Jahre 1845*«, Leipzig 1846, 122, koje je objavio P. J. Jórdan, izdavač časopisa *Slawische Jahrbücher*.

50 Dĕla Stanka Vraza V, 1877, 380 (pismo Kukuljeviću od 15. X 1845).

51 Ivan Kukuljević Sakcinski, *Einige Bedürfnisse Kroatiens und Slawoniens*, br. 74—76, 13., 17. i 20. IX 1845.

mišljenju, gotovo ni nema.⁵² Kao i drugi ilirci⁵³ polaže težište u rješavanju svih pitanja na potrebu obrazovanja koje vodi do radinosti kao »prvom izvoru bogatstva i slobode«. Uvjeren je da će se samo radom ukloniti bijeda »i naša današnja nesložnost« te tako utrti put do »p r a v e slobode« (podcrt. autor).

U pitanjima jezika i literature zastupao je poznato gledište iliraca, ali je pri tom uočavao neke momente na koje drugdje u suvremenika ne nailazimo. U narodnom jeziku nije vidio samo »jedini tip bića i postojanja« naroda nego i »jedino zajedničko vlasništvo« koje je svim klasama društva preostalo. »Samo u narodnom jeziku«, pisao je, »može jedan narod biti obrazovan i oduševljen za sve što je dobro, samo obrazovanjem i oduševljenjem može biti sretan i velik.« Iako je jedinstveni književni jezik, koji treba da bude i službeni, smatrao osnovnim uvjetom za budućnost naroda, ipak je — imajući, zacijelo, pred očima kajkavske oblasti — smatrao razumnim da se izbjegne potpuna ujednačenost u govorenju i pisanju te da se u pučkom školstvu dopusti upotreba udžbenika pisanih u narječju kraja gdje se upotrebljavaju.

Najzad, Kukuljević je od kulturnih ustanova najveće značenje pridao podizanju Akademije na Sveučilište (s medicinom), osnivanju Učenog društva i Muzeja, po uzoru češkog Narodnog muzeuma i s njim spojene Matice češke, te otvaranju kazališta. Sve su te ustanove trebale da posluže prvenstveno kulturi jezika. U borbi za jedinstvo književnog jezika i njegov uspon do jezika svega javnog života, u doba kada je bio teško ugrožen od opasnosti mađarizacije, takvo je shvaćanje bilo razumljivo.

Iako je, s obzirom na zasjedanje Sabora, poglavitu brigu g. 1845. obratio nizu praktičnih problema, Kukuljević nije te godine zanemario ni svoj književni rad. Za poznavanje njegova idejnog lika svakako je vrijedna pažnje knjižica pod naslovom: »Malo zèrcalo naroda slavjanskoga«,⁵⁴ koju je tada priredio prema tekstu Jana Kollára objavljenom u njegovoj »Čítanki pro slovenské školy« iz g. 1825. Kukuljević je u svakom pogledu bio sljedbenik Kollárovih ideja o slavenskom jedinstvu i uzajamnosti. Od njega je preuzeo i njegovo pretjerano etimologiziranje koje je trebalo da omogući što veće proširenje slavenskog etničkog područja u prošlosti. Nisu samo stari Iliri, »galski Veneti« i Panoni bili, po njegovu uvjerenju, Slaveni nego ovi i u njegovo doba »čine desetu stran čeloga ljudskoga pokoljenja, ter zauzimaju polovicu Europe, trećtinu Azie i podobru stran Amerike«⁵⁵ Usporedo s herderovskom idealizacijom »prirodnog značaja Slavjanah«, koji su prvobitno, »što se slobode i prava tiče«, bili jednaki i »uživali istu (podcrt. autor) slobodu i nezavisnost«, u tekstu se kao glavne njihove mane — a takvima ih je Kukuljević uvijek smatrao — ističu njihova vječita nesložnost te »nepostojanost duha« i »nasljedovanje tuđin-

⁵² »... und dennoch sind wir arm, sehr arm, und haben keinen Handel« (324).

⁵³ Usp., npr., članak Bogoslava Šuleka, Batina ili tamnica, *Novine dalm.-horv.-slav.*, 7. XII 1847, br. 38, u kojem je rješenje seljačkog pitanja nalazio u tome da »stanemo prosti puk od malih nogu učiti, obrazovati, na pravi put navraćati.«

⁵⁴ S podnaslovom: »(Izvađeno iz slovačke čitanke.)« i s potpisom na kraju: *IKS*. U svojoj »Bibliografiji hrvatskoj — Tiskane knjige«, 1860, br. 918, Kukuljević je naslovu ove knjižice, navedene pod njegovim imenom, dodao: »(Iz slovačkoga po Kolláru)«. Po tome zaključujem da Kukuljević nije tekst naprosto preveo nego da ga je donekle i mijenjao odnosno dopunjavao. Tekst je pisan u katehitičkom obliku pitanja i odgovora, najpogodnijem za spise koji su namijenjeni popularizaciji.

⁵⁵ Na i. mj., 10.

stva«. Te su kollárovske ideje prožele i Kukuljevićeve »Slavjanke«, koje su iste godine nastale ugledanjem u Kollárovo proslavljeno pjesničko djelo »Slávy dcera« (Kći slave).⁵⁶

Kollárovski zanos, tako značajan za njegovu osnovnu ideju o Slavenstvu, nije ga spriječio da nedugo zatim zauzme u pitanju »rozluke« Slovaka, njihova konačnog napuštanja češkoga književnog jezika, potpuno suprotno stajalište od Kollárova. Njegov razvijen smisao za praktične potrebe, za uočavanje onih pojava u životu naroda koje utječu na široke slojeve doveo ga je do spoznaje da se jezična reforma L'udovíta Štúra, koja je obilježila prekid s »čehoslovakizmom«, ne protivi Kollárovoj ideji slavenskog jedinstva. Na početku g. 1847, opisujući među ostalim i svoj boravak u Bratislavi,⁵⁷ on je ispravno konstatirao da su štúrovci »udarili odmah najpraktičnijim putem, na kojem se narod jedan iz temelja svog narodno izobraziti može«. Prema tome je, zaključio je svoj prikaz Štúrovih nastojanja, »kod Slovakah *duh* (podcrt. autor) posve slavjanski koi ih ravna, sredstva pako kojimi dĕluju [. . .] su praktična, koja od svih Slavjanah više hvale nego li ukora zaslužuju.« Iako Gaj, zadovoljavajući se samo usmenim izjavama, nije odobravao Štúrovu reformu, ipak je stupce »Danice« otvorio i protivnom mišljenju, koje su pored Kukuljevića branili B. Šulek i Maksim Prica. Kukuljević je, na taj način, jasno obilježio pravac svom daljnjem idejnom razvoju — od ilirstva prema hrvatstvu, zadržavajući pri tom širok slavenski okvir netaknut.

U dvogodišnjem zatišju do idućeg Sabora, koji se sastao potkraj 1847, Kukuljević nije imao mnogo prilike da politički djeluje. Narodna stranka postala je, u neku ruku, vladina, jer se poslije zaokreta u politici Beča na početku 1845. povezala s obnovljenom strankom ugarskih konzervativaca. Ta je politička sprega, koja je narodnjacima donijela nesumnjivih koristi, bila rezultat činjenice da su se mađaroni, iako su po svojim socijalnim pogledima bili potpuno konzervativni, priključili mađarskim liberalima kao izrazitim nosiocima mađarske državne ideje. Kukuljević je takvu politiku Narodne stranke, kao njezin predstavnik uz Stjepana Cara, zastupao 12. studenoga 1846. na sastanku u Pešti na kojem su ugarski novokonzervativci donijeli svoj program.⁵⁸

Budući da je zatim i mađarska opozicija izradila svoj program, nametnula se i Narodnoj stranci potreba da svoje stajalište prema različitim problemima javnog života pobliže opredijeli. Kako je već napomenuto, zacijelo je i Kukuljević surađivao na tom poslu, iako izričite potvrde za to nema. Njegovo se ime ne spominje ni u vezi s pokušajem Dragutina Kušlana i Ivana Mažuranića da se u toku 1847. odvoje od Narodne stranke i osnuju posebnu stranku »hrvatsko-slavonskih napredovaca«.⁵⁹ Ubrzani razvoj događaja od kraja 1847. spriječio je takvo podvajanje u redovima narodnjaka, a kada se 18. listopada Hrvatski sabor ponovo sastao, Kukuljević je nekoliko dana kasnije dočekao da njegov prijedlog otprije četiri godine bude taj put jednoglasno primljen.

⁵⁶ »Kukuljevićeve ‚Slavjanke‘, za cijelo najbolje njegove pjesme, zrcalo su Kollárovih ideja.« (Milivoj Šrepeš, Jan Kollár i Hrvati, u zborniku »Jan Kollár 1793—1852«, Beč 1893, 255.)

⁵⁷ Pogled u Štajersku, Beč, Peštu i Požun IV, *Danica*, 27. II 1847, br. 9, 35.

⁵⁸ Usp. o tome Šidak, Prilozi za historiju stranačkih odnosa, 188 i d.

⁵⁹ Na i. mj., 152—153.

U prethodne četiri godine prilike su se toliko promijenile i hrvatski je jezik postepeno već toliko prodro u rasprave koje su se vodile na Hrvatskom saboru i u županijskim skupštinama, da je prijedlog o uvođenju narodnog jezika u javni život podnio taj put sam potkancelar u Ugarskoj dvorskoj kancelariji, barun Ljudevit Bedeković, koji je to učinio u ime »državnog odbora« izabrana da plenumu podastre cjelokupni elaborat »tegoba i prijedloga«. Budući da sjednice odbora nisu bile otvorene javnosti niti se o raspravama u njemu vodio zapisnik, nije poznato kako su te rasprave tekle i kakva su se mišljenja u njima sukobljavala. Prema tome, sjednica Sabora od 23. listopada 1847, na kojoj je prijedlog o proglašenju narodnog jezika »diplomatičkim« primljen s oduševljenjem, imala je u stvari samo manifestacioni karakter. Takvo je obilježje dao svom govoru održanom toga dana i Kukuljević. Ponovo je istakao neke svoje osnovne misli o značenju jezika u životu naroda — o njemu kao jedinom zajedničkom vlasništvu svih društvenih slojeva i temeljnom uvjetu daljnjega narodnog opstanka. Svjetlijoj slici drevnih stoljeća, koja je i taj put produžio daleko unatrag ubrajajući antikne Ilire u Slavene, suprotstavio je suvremeno stanje, koje je, doduše, u zadnjih dvanaest godina, zaslugom preporodnog pokreta, bilo obilježeno dotada neslućenim napretkom jezika i domovine, ali ga još uvijek opasno ugrožava. Čak je i u tom svečanom času smatrao potrebnim da osudi one koji se protive »podignuću narodnoga jezika« u situaciji »kada se već po svih gradovih nje mački prodikuje, kad nam gospoda i gospođe počimlju zaboravljati svoj jezik, kad nam se od svih strana groze tuđim jezikom i kad se usred domovine naše po županijskim dvoranama brani i progovoriti u našem hrvatskom i slavonskom jeziku.«⁶⁰

Pod nesumnjivim pritiskom Beča, Sabor je pristao da za sada ne ponovi svoj prošli zaključak o uspostavi samostalne vlade (konzilija) za Hrvatsku. Zagrebačka županija, koja se od 1845. nalazila u vlasti mađarona, i Ugarski sabor, koji je od kraja 1847. pripremao »Osnovu o mađarskom jeziku i narodnosti«, ugrožavajući njome čak i teritorijalno jedinstvo hrvatskih zemalja pod banskom vlašću, učinili su aktuelnijima neka druga pitanja, među kojima je pitanje državnopravnog položaja Hrvatske postalo predmet najžešće političke borbe. Kukuljević je u tu borbu uložio svoje poznavanje hrvatske povijesti, koje je u to doba bilo doista jedinstveno i koje je Hrvatski sabor potaklo da mu na sjednici od 25. listopada povjeri izradbu zbornika najvažnijih državnopravnih dokumenata. Već uoči toga Sabora, Kukuljević je jednim člankom⁶¹ opovrgao neistinite tvrdnje koje je nedavna skupština Zagrebačke županije iznijela o tom pitanju u napatku za svoje zastupnike, a 22. siječnja 1848. govorio

⁶⁰ U opširnijem prikazu saborske sjednice od 23. listopada 1847, koji je dao u svojoj »pripovijesti iz novijega vremena« pod naslovom: »Dva Slavena« (almanah »Leptir« za godinu 1859, 154—157) Kukuljević, među ostalim, priča: »... Ja sam vidio ljude nikad nevidene, koji su boju lica promjenjivali, slušajući njeke narodne govornike. Vidio sam ljude od protivne stranke u najvećem gnjevu ostavljati svoja mjesta i izlaziti iz dvorane, kad su ugledali obćenito oduševljenje. Vidio sam njeke za zelenim stolom od bjesnila pocrveniti se, kad je zaključak za narodni jezik izrečen...« (157) — O Hrvatskom saboru 1847. v. Šišić, Hrvatska povijest III, 484—496, i izvještaj u *Novinama d.-h.-sl.* od 20. X—10. XI, br. 84—90.

⁶¹ *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske* 29. IX i 2. X 1847, br. 78 i 79: »O političkom slobodnom stališu kraljevinah Dalmacije, Horvatske i Slavonije, o zakonitoj vlasti njihovoga sabora i o načinu njihovoga zastupanja na saboru ugarskom«.

je u velikoj izvanrednoj skupštini Varaždinske županije »préko jedan sat« i pri tom »množinu važnih poveljah i listinah pokazao« dokazujući državnu posebnost Hrvatske kroz stoljeća.⁶² Taj je govor, koji je u stvari bio historijska rasprava, Smičiklas ispravno ocijenio kao »najpodpuniji govor o državnom odnošaju Hrvatske prema Ugarskoj od svih, što su se govorili za ono nekoliko godina do godine 1848«. ⁶³ Spomenuta skupština Varaždinske županije zaključila je, među ostalim, da svom pozivu koji je namjeravala uputiti ugarskim županijama zbog postupka Ugarskog sabora prema hrvatskim nuncijima »priklopi« i »potanku historičku razpravu o naših pravicah izrađenu g. Ivanom Kukuljevićem«. ⁶⁴ A kada je na skupštini Zagrebačke županije 21. veljače povedena rasprava o dopisu Varaždinske županije kojom je poziva da i ona podupre njezino okružno pismo, u kojem je protestirala protiv mađarskih postupaka, Kukuljević je još jednom svojim osobnim učešćem pokušao da tu tvrdavu mađaronštine uvjeri u hitnu potrebu takva koraka. Težeći i sada za nekim pomirljivim rješenjem predložio je, štaviše, da odbor sastavljen od trojice istaknutih mađarona »iztraži, koje bi podnaréčje za ovu varmeđu (županiju: J.Š.) najbolje bilo, da li posavsko, ili podravsko, ili prekokupsko«. Bio je, dakle, sklon da žrtvuje i ilirsku štokavštinu radi sloge, »jer osobito narodnoj stranki« — izjavio je, zacijelo u njezino ime — »nije stalo do réčih nego do duha narodnoga jezika«. ⁶⁵ Međutim, skupština nije njegov prijedlog primila. ⁶⁶

S tim se neuspjelim pokušajem da se pred naletom mađarskog nacionalizma uspostavi jedinstvo narodnih redova u Hrvatskoj završilo prvo razdoblje u političkoj djelatnosti Ivana Kukuljevića. Nepunih mjesec dana kasnije izbila je revolucija s kojom je započelo drugo razdoblje u toj njegovoj djelatnosti, obilježeno mnogim novim crtama.

II

Neposredno nakon prvih vijesti koje su 15. ožujka noću stigle iz Beča o revoluciji i padu Metternichova sistema Ljudevit Gaj je potajno napustio Zagreb vrativši se tek osam dana kasnije (24. III). Kao jedan od istaknutih narodnjaka, koji su u javnosti i napose omladini bili vrlo dobro poznati i omiljeni, Kukuljević se sutradan odazvao pozivu »sjedinenih stanovnika svakoga stališa« da njihovu deputaciju predvede »skupštini magistratualskoj«, koju je gradski sudac Janko Kamauf, po želji narodnjaka, savvao za dan 17. ožujka. U govoru koji je tada održao i s kojim je, u stvari, započeo četrdesetosmaški narodni pokret u Hrvatskoj, Kukuljević se, doduše, postavio na stajalište revolucije, uvjeren da predstoji »položenje temelja, na kojem se ima sagraditi duhovno-materijalna i politička bolja budućnost svih državah i narodah svéta«,

⁶² Usp. dopis iz Varaždina u *Novinama d.-h.-sl.*, 26. I 1848, br. 81. — Kukuljevićev govor donose *Novine d.-h.-sl.*, 2. II 1848, br. 10, odakle ga je prenio Mirković, n. dj., 28—37.

⁶³ Smičiklas, n. dj., 33.

⁶⁴ V. bilj. 62.

⁶⁵ *Novine d.-h.-sl.*, 23. II 1848, br. 16.

⁶⁶ O toj skupštini i događajima u vezi s njome v. Ferdo Šišić, *Hrvati i Mađžari uoči sukoba 1848*, *Jugoslavenska Njiva* VII, knj. II, 1923, 411—412.

ali je pri tom izrazio bojazan da bi odluke donesene u Ugarskom saboru i u Beču mogle za »naš hrvatski i čeli slavenski narod« kriti u sebi različite opasnosti. S obzirom na zaključke Ugarskog sabora smatrao je da »baš zato, jer su za nas važni, i jer bi se tu možebiti načini za nas pogibeljni upotrebili mogli, nesmiju se nipošto za nas bez nas u život uvesti«, a da brzina kojom se u Beču slične odluke provode u život »mora nas opazne učiniti na sve pogibeli koje su s bërzinom višekrat skopčane za onog, koi rado čeka i spava«. U želji da »kao slobodni ljudi slobodnog naroda [. . .] sve dobiju po svojoj volji i svojim trudom, nipošto pako po tuđem znoju i po tuđoj volji«, i to »starinskim i zakonitim putem«, predložio je da se odmah »razpiše« »državni sabor kra- ljevinah Dalmacie, Hèrvatske i Slavonije, kamo spadaju najprije sva pitanja našega života«, jer »tamo su spadala i nêgda, i spadati moraju uvek«. Na njemu bi trebalo da se »preduzmu« »ne samo gori navedena pitanja, nego svi nas i cëlog carstva tiući se poslovi u smućenom i nemirnom vrëmenu ovom«. Kukuljević je na taj način jasno zacrtao osnovni pravac daljnjem političkom razvoju koji bi trebalo da se kreće u zakonitim okvirima i da se ne ograničava na rješavanje užih, isključivo hrvatsko-ugarskih problema.⁶⁷

Da će Kukuljevića u to prevratno doba, kada Sabor nije bio na okupu a namjesnik se banske časti nalazio izvan zemlje, zapasti odlučna uloga u razvoju događaja bilo je, s obzirom na njegovu dotadašnju djelatnost, potpuno razumljivo. Iz kruga »bečkih Slavjanah«, uglavnom studenata, potekla je već 20. ožujka akcija da se Gaj, Ambroz Vraniczany i Kukuljević »priznaju odmah bez svake misli nesloge i razdora za provizorni vladajući odbor našega naroda«. ⁶⁸ Pošto je uspjelo Vraniczanyja izmiriti s Gajem, taj je »triumvirat«, kako su ga već suvremenici nazvali, preuzeo, doduše, formalno vodstvo pokreta, ali u cjelini nije mogao djelovati već zbog toga što je od te trojice samo Kukuljević nešto duže boravio u Zagrebu. »Narodna zahtijevanja«, program pokreta, uglavljena su na sastancima narodnjaka, kojima je predsjedao Janko Drašković, a Gaj im je u posljednji čas, uoči velike skupštine na kojoj su bila odobrena, dodao još tri točke koje za pokret nisu imale dublje značenje i na koje je Kukuljević, čini se, dosta nevoljko pristao.⁶⁹ On je taj dokument idućeg dana, 25. ožujka, u Narodnom domu i pročitao okupljenim rodoljubima nakon što je Gaj sam predložio da se na prvom mjestu Josip Jelačić izabere za bana.⁷⁰

⁶⁷ Govor su donijele *Novine d.-h.-sl.*, 18. III 1848, br. 23. — Sadržaj govora, kako ga rezimira J. Neustaedter, n. dj. I, 323—324 (prijevod, 151), znatno se razlikuje od teksta objavljenog u tim novinama. Budući da on sam ne navodi izvor, teško je reći kakvim se izvorom služio.

⁶⁸ *Novine d.-h.-sl.*, 25. III 1848, br. 25.

⁶⁹ O prethistoriji »Narodnih zahtijevanja« nema drugih podataka osim onih koje donosi Neustädter, n. dj. I, 347—348 (prijevod 179—180). Prema njemu su Kukuljević i Ferdo Zerjavić, koga je prvi navodno primorao da zamijeni odsutnog Vraniczanyja, spriječili da u tekst uđe, prema želji Gaja, i izbor podbana.

⁷⁰ Iako je i sam sudjelovao u Jelačićevu imenovanju za bana, Gaj tada nije mogao znati za dekret koji je ispostavljen tek 23. III. S obzirom na proizvoljnu tvrdnju V. Bogdanova, n. dj., 146, da se u slučaju Jelačićeva izbora radilo o »prijevartu nad hrvatskim narodom«, »triku« koji je »u dogovoru s Kulmerom, mađarskim magnatima i dvorom izvršio Gaj«, treba konstatirati da je A. Vraniczany javio iz Beča tek 24. III Kukuljeviću da je Jelačić imenovan za bana, zahtijevajući da se bez obzira na to Jelačić odmah i proglasi banom (Neustädter, n. dj. I, 342, prijevod, 174, u oba izdanja datum je pogrešno naveden s 14. III).

Uskoro zatim pošao je u Beč kao član svečanog poslanstva koje je, pod Gajevim vodstvom, uručilo vladaru »Zahtijevanja naroda« u nešto sažetijem obliku jedne peticije. Kako je na povratku, 8. travnja, pisao Nikoli Tommaseu, deputati su »od nemoćnog Švabe pošli ono *zahtěvat* što dati nemože jer nema«. Tom je prilikom zamolio Tommasea, tada već člana mletačke revolucionarne vlade, da »u *interesu slavjanstva*« dobro pretrese »kamo da se pridruži Dalmacia, k bratskoj po kervi Hrvatskoj ili priateljskoj po historii Venecii«. ⁷¹ Kada je, pak, Jelačić 27. travnja imenovao Bansko vijeće, kao neku vrstu kolektivne vlade, Kukuljević je ušao u »odsjek prosvjete i sveštenstva«, te »odsjek za obranu domovine«.

Još pred sam povratak bana Jelačića, Kukuljević je napisao članak koji je 20. travnja izašao u Gajevim novinama i koji sadržava jedan od najvažnijih programatskih tekstova objavljenih u nas 1848. Njegovo je značenje, štaviše, prešlo granice Hrvatske. Pod naslovom: »*Kakva trěba da bude u obće politika naša*« ⁷² Kukuljević je najprije, u odnosu »prema čovčćanstvu«, istakao načelo »slobode, jednakosti i bratinstva, tako naprama pojedinim ljudem kano i naprama pojedinim, malim i velikim, narodom«. S obzirom na odnos prema »svomu narodu, tj. svim kolěnom plemena svoga« — a pod njim je razumijevao cijelo Slavenstvo — predložio je da, prema primjeru Nijemaca, »i Slavjani sikoje savez slavjanski« i da se u tu svrhu sastane »jedan jedini obćeniti sabor svih granah naroda«, bez razlike »da li je grana velika ili mala, stoji li pod ovom ili onom vladom, govori li južnim ili sěvernim narjčćjem«. Najzad, određujući odnos hrvatske politike »prema děržavi«, Kukuljević izražava želju da se sa svim stanovnicima Ugarske, »negledajuć na razliku plemena i věre«, i dalje održi »těsni politični i bratinski savez«, uz uvjet »podpune slobode i jednakosti svih narodah na zemlji ugarskoj stanujućih, dakle i svih jezika u istoj zemlji vladajućih«. Hrvatska treba da, prema »posebnom historičkom gledištu«, ima »svoje osobno upravljanje za svoje nutarnje poslove« i »svoj osobiti narodni sabor« kao predstavničko tijelo za sve zemlje koje Hrvatskoj po pravu pripadaju. Zahtjev za teritorijalnom cjelokupnošću upućuje i »cesarstvu austrijskomu«, od koga očekuje da Hrvatskoj, među ostalim, »što běrže« pridruži i slovenske zemlje u obliku »slobodnog saveza«, u kojem bi sve te države, pa i Dalmacija, zadržale svoje »posebno privlašćeno unutarnje upravljanje neoskvěrnjeno«, a s Hrvatskom bi ih vezali samo »obćeniti sabor i banska čast«.

Iako je već istog dana, kada je Kukuljevićev članak tek osvanuo u novinama, L. Štúr započeo u Pragu s agitacijom za saziv Slavenškog kongresa, pa je, kako se čini, ova ideja i potekla od njega, ⁷³ ipak je taj članak dobio historijsko značenje po tome što je ona bila u njemu prvi put iznesena u jav-

⁷¹ To je pismo Dayre, n. dj., 138, objelodanio prema prijepisu koji se čuva uz original u Tommaseovoj ostavštini (*Bibl. naz.*, Firenza). Ovdje se citira prema mikrofilmu originala.

⁷² *Novine d.-h.-sl.*, 20. IV 1848, br. 37, *Agramer Zeitung* 27. IV i. g., br. 44.

⁷³ Usp. o tome J. Šidak, *Austroslavizam i Slavenški kongres u Pragu 1848, Historijski pregled VI*, 1960, 210.

nosti. Tako su članak shvatili i u Pragu, gdje je on naskoro zatim objavljen u češkom prijevodu.⁷⁴

Bansko vijeće, koje je započelo radom 8. svibnja, zaključilo je među svojim prvim odlukama da se u Sr. Karlovce, gdje se 12. i. mj. trebala sastati Srpska narodna skupština, i zatim u Beograd izašalje poslanstvo predvođeno po Kukuljeviću. Iz nepoznatih razloga, to je poslanstvo, koje se sastojalo od Kukuljevića, Ed. Vrbančića i dvojice svećenika, krenulo na put sa znatnim zakašnjenjem i tek 18. V stiglo u Karlovce, a 19. V produžilo put u Beograd gdje je bilo oduševljeno dočekano. Nema, na žalost, službenih dokumenata na temelju kojih bi se ono moglo pobliže prikazati. Iako je bilo primljeno od kneza Aleksandra Karađorđevića i srpske vlade, nema o njemu spomena u obilatoj korespondenciji Ilije Garašanina iz toga vremena.⁷⁵ Ova činjenica iznenađuje pogotovu zato jer je poslanstvo koje je Gaj nešto kasnije uputio u Srbiju ostavilo u Garašaninovim pismima dosta tragova.⁷⁶ Već je Smičiklas, pozivajući se na Kukuljevićev dopis ženi, ustvrdio da on u Karlovcima »uglavi Savez Srbalja s banom«,⁷⁷ a prema Šišiću je Kukuljević i u Karlovcima i u Beogradu »ugovorio u smislu instrukcija, što ih je primio od bana Jelačića, sporazum i zajednički rad u pitanju hrvatsko-srpske državne zajednice i u poslu zajedničke obrane od Mađžara«.⁷⁸

Uza sve to nije izvjesno što je, u stvari, Kukuljević ovom misijom postigao. Prema pismu patrijarha Josifa Rajačića banu od 18. svibnja (po n.), on je »isporučio« njegov iskreni pozdrav, »kako meni tako i celom Odboru Narodnom«,⁷⁹ a Franjo Zach, koji je tada, na prolazu iz Beograda u Prag, boravio u Zagrebu, i koji mu je dao preporučno pismo za min. Garašanina, izričito je u tom pismu, s nadnevkom od 12. i. mj., javljao: »Ova misija nema ničeg rešitelnog u sebi, jer se ona samo u tome sastoji, da se glavna lica srpske vlade pozdravljaju od strane Hrvata« i da se Garašanin bolje upozna »sa stanjem stvari ovde u Hrvatskoj«.⁸⁰

⁷⁴ *Národní noviny*, Praha, 30. IV 1848.

⁷⁵ Usp. Grgur Jakšić, *Prepiska Ilije Garašanina I, 1839—1849*, Beograd 1950.

⁷⁶ Na i. mj., 165 i d.

⁷⁷ Smičiklas, n. dj., 36.

⁷⁸ Ferdo Šišić, Knez Miloš u Zagrebu, *Jugoslavenska Njiva VIII*, knj. I, 1924, 222 i 225. — Šišić ne navodi nikakav izvor za tu tvrdnju, a na i. mj., 222, tvrdi da je ovo poslanstvo bilo rezultat Jelačićeve brige »oko utanačenja saveza i političke zajednice sa Srbima kako je ono obećao Matiji Banu«. Međutim, kako ću pokazati na drugom mjestu, M. Ban nije do toga vremena uopće došao u osobni dodir s Jelačićem. Zagreb je na svom putu u Dalmaciju i na Cetinje napustio prije Jelačićeva povratka iz Beča 18. IV, a do odlaska poslanstva nije još stigao natrag u Zagreb.

⁷⁹ Šišić, na i. mj., 225, bilj. 19.

⁸⁰ Ovo pismo donosi u cjelini Dragoslav Stranjaković, *Misja Franciszka Zacha w Zagrebiu w 1848 roku*, *Przegląd historyczny LII*, Warszawa 1961, 319—320. — Zach uvjerava Garašanina da Kukuljević »nije samo slepo oruđe ni G. Gaja ni nj. Eks. Bana« i da zavređuje njegovo povjerenje ako ima »što kazati ili G. Gaju ili nj. Eks. Banu«. -- Sam je Kukuljević, pišući mnogo kasnije o toj svojoj misiji (*Arhiv JAZU XV 23/B 39*), ustvrdio: »Išo sam i u Srbiju i doveo od onuda pomoćnu vojsku proti Mađarom«, ali taj podatak nije točan. Pomoćnih četa (dobrovoljaca) iz Srbije nije u Hrvatskoj za revolucije 1848—49. uopće bilo, a u Vojvodini koja je tada, u neodređenom obliku nekog kondominija s Hrvatskom, obuhvaćala i Srijem, pojavile su se one tek u mjesecu kolovozu 1848. pod vodstvom Stefana Knićanina.

U odsutnosti Kukuljevića obavljani su izbori za novi Sabor, u koji je i on bio izabran kao zastupnik Belskog kotara u Varaždinskoj županiji. U isto vrijeme su se odnosi Hrvatske prema novoj peštanskoj vladi sve više zaoštravali, pa je na njezin pritisak kralj, svojim ručnim pismom od 29. svibnja, zabranio banu da otvori Sabor, urečen za 5. lipnja, i naložio mu da se u roku od 24 sata pojavi na dvoru u Innsbrucku, kamo se dvor poslije majskih događaja u Beču sklonio. U tom odlučnom času, o kojem je ovisila sudbina cijelog pokreta, Kukuljević je, prema Neustaedterovu svjedočanstvu, zajedno s drugim narodnjacima, okupljenim u Banskoj konferenciji, uspio da bana zadrži u Zagrebu i tako omogućiti otvorenje Sabora i banovu instalaciju.⁸¹

U raspravama Sabora, koji je, s jednim odužim prekidom, zasjedao do svoje odgode 9. srpnja, Kukuljević je češće istupao zauzimajući u svim pitanjima o kojima je Sabor vijećao stajalište saborske većine. Bio je jedan od najistaknutijih predstavnika njezine izrazito liberalne politike koja je dosljedno izbjegavala svako radikalno rješenje, ali se odlučno protivila održanju zastarjelih oblika na različitim područjima političkog i društvenog života.

Budući da je tzv. urbarijalno pitanje, tj. ukidanje feudalnih odnosa na selu, bilo u osnovi riješeno zaključcima Ugarskog sabora, uz koje su pristali i hrvatski nunciji, pa su seljaci o tim zaključcima bili uskoro zatim obaviješteni putem Gajevih novina i županijskih skupština,⁸² pitanje državnopravnih odnosa Hrvatske prema Ugarskoj i Austriji bilo je u to doba najhitnije. Ono nije bilo samo formalne ili uže političke prirode nego je o njegovu rješenju ovisio onaj osnovni politički okvir koji određuje i usmjerava unutrašnji razvoj na svim područjima narodnog života.

Kukuljević je već u svom prvom govoru, kojim je nakon banova proslova 6. lipnja otvorio diskusiju o tom pitanju, jasno i odlučno, bez suvišnih i praznih riječi, izrazio ono što je u tom času bilo bitno. Prijedlog da Sabor uputi vladaru zahvalnicu za Jelačićeve imenovanje banom povezao je sa zahtjevom da se priznaju zakonitima »svi oni koraci i naredbe, koje preuzvišeni ban do dana jučerašnjeg učini« i da vladar »mađarskim časnicima (tj. dostojanstvenicima — palatinu i ministrima; J. Š.) nikako ne dopušta da se u naše poslove miešaju«. Taj zahtjev, koji je išao za legalizacijom stvarnog osamostaljenja Hrvatske, oličenog u ličnosti bana i njegovih naredaba, Kukuljević je dopunio daljnjim prijedlogom da se Jelačiću, koji je imenovanjem postao vrhovni komandant samo u Hrvatskoj, preda također »vrhovno zapovjedništvo u Slavoniji i Dalmaciji«. U slučaju, pak, da samostalnost Hrvatske bude i nadalje ugrožavana miješanjem ugarskih vlasti, Kukuljević je predložio neka se vladar obavijesti »da ćemo kao ratoborni narod svakim sredstvom, pa i britkom sabljom i junačkom desnicom od svakoga se jarma osloboditi«. ⁸³ Da je pri tom imao na umu samo Ugarsku, odakle je tada jedino i prijetila opasnost da Hrvatska bude teritori-

⁸¹ Neustaedter, n. dj., I, 423 (prijevod, 252). — Prema svečanoj izjavi Banske konferencije banu od 2. lipnja, ona se izrazila spremnom da, u potrebi, spriječi i silom banov odlazak.

⁸² Usp. o tome Jaroslav Šidak, Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848, *Jugoslavenski historijski časopis* II, 1963, br. 2, 3—30.

⁸³ *Saborske novine*, 7. VI 1848, br. 2.

jalno osakaćena i lišena preostalih obilježja svoje nekadašnje samostalnosti, dokazuje sadržaj njegova govora u cjelini.⁸⁴

Kako je konkretno zamišljao budući položaj Hrvatske, koja bi svakako bila udružena s Vojvodinom srpskom, u sklopu Monarhije, Kukuljević je iznio u govoru održanom 9. lipnja. On se tada suglasio s mišljenjem »da se jedan obći ministerium glede rata, financiah itd. u Beču osnuje, samo neka bude sve na temelju slobode, jednakosti i bratinstva«. Međutim, izrazio je temeljitu sumnju u to hoće li Austrija tj. bečki parlament pristati da se Hrvatska neposredno pridruži Austriji. U tom bi slučaju preostajala teoretska mogućnost trećeg i posljednjeg rješenja — potpuna nezavisnost, ne samo u odnosu prema Ugarskoj nego i prema Austriji. Ali je Kukuljević ovo rješenje smatrao u tadašnjim prilikama nerealnim. »Ja nisam toga mnjenja«, izjavio je, »ja mislim, da smo jošte preslabi, toga radi scćnim, da bi potrebito bilo da sredinu odaberemo i da Austrijancima kažemo: 'Ako vi nas nećete primiti, onda ćemo biti prisiljeni s Ugarskom se opet pod novim uvjetima složiti.'« Ti bi se uvjeti, makar bili izvojevani »i maćem u ruci«, morali osnivati »na temelju slobode, jednakosti i bratinstva«, a osigurati bi se morali »užjim savezom s našom braćom slavjanskom, koja su pod Austriom«. ⁸⁵

Kukuljević je dilemu, u kojoj se Hrvatska tada nalazila, jasno uočio, a daljnji tok događaja pokazao je da su njegove sumnje bile opravdane.

Saborska rasprava o državnopravnim pitanjima završena je donošenjem zakonskog članka XI. Taj zaključak, jedinstven po svom značenju za Habsburšku monarhiju uopće nalazi rješenje tih pitanja u teritorijalnom jedinstvu hrvatskih zemalja udruženih »u bližnji savez« sa Slovenijom i Vojvodinom srpskom, koja bi cjelina bila »prijateljskim savezom« povezana »sa ugarskimi puci«, a obnovljenu Monarhiju zasniva kao federaciju s nekim zajedničkim poslovima i parlamentom.⁸⁶ Tek 12. lipnja mogao je Jelačić s velikom deputacijom krenuti na dvor u Innsbruck da vladaru preda taj zaključak, prilagođen obliku jedne svećane reprezentacije vladaru.

⁸⁴ Bogdanov, n. dj., 166, izvodi iz gornjeg citata zaključak da se »njime najavljuje oružana borba i protiv Austrije, za punu slobodu Hrvatske«. Da bi takav zaključak mogao povući, on je, citirajući fragmentarno Kukuljevićev govor, izostavio sve one dijelove govora koji mu se protive. Već u početku je Kukuljević konstatirao da je vijest o Jelačićevu imenovanju — iako je to jedina od narodnih želja koja je bila ispunjena — obradovala »od tolikih ranah bolćstna sćrca naša, jer je ukrećpila svću priznatu svome kralju vćrnost naroda našega, naroda onog, koj i sada najviše između svih narodah austrijskih staru vćrnost svojom kćrvju i životom, te tako najjasniim ćinom pokazuje«. Pored toga je istakao da je ban svoje »krećpke i spasnosne« naredbe poprimio »da se mir i red kod nas vrati i uzdćrži, a s druge strane da se u interesu kralja, dinastie i monarhie austrijske narod pripravi na svako kobno i burno vrćme«.

⁸⁵ *Novine d.-h.-sl.*, 15. VI 1848, br. 61. Izostavljajući, po obićaju, sve ono u dokumentarnom tekstu što se protivi njegovim apriornim i proizvoljno donošenim sudovima, Bogdanov, n. dj., 173—174, i tu nadomješta s tri toćke Kukuljevićevu izjavu o zajedničkim poslovima i njegovu sumnju u mogućnost potpune nezavisnosti. Samo je na taj naćin mogao ustvrditi da Kukuljević u tom govoru »ponovo prijeti Austriji savezom slavenskih naroda, koji se ima izvojevati oružanom borbom« (n. dj., 167).

⁸⁶ I. Kukuljević, *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, 1861, 324—325.

U neprisutnosti bana, koji mu je predsjedao, Sabor je nastavio radom u pojedinim odborima. Iznenađna vijest o Jelačićevu uklanjanju s banske časti carskim manifestom i o njegovu tobožnjem zatvaranju ponovo je poslije podne 21. lipnja okupila sve prisutne zastupnike na izvanrednu sjednicu, kojoj je predsjedao banov zamjenik Mirko Lentulaj. U općenitom uzbuđenju, koje je pojačala i vijest o napadaju carske vojske na Sr. Karlovce, zaključeno je, među ostalim, da se odmah ultimatumom zatraži vraćanje »sve njegove časti i vlasti« Jelačiću, pozovu graničari s talijanskog bojišta kući, započne s pripremama za rat protiv Ugarske i izabere »jedan vladajući Odbor, kome se podpuna vlast i diktatura daje, da svima dĕlima, kao vrhovna zemaljska vlada upravlja, i za sva svoja dĕla Narodnom Saboru odgovorna bude« — ako se vijest o banovu hapšenju potvrdi. Među 15-oricom članova tog odbora nalazio se i Kukuljević, a nije isključeno da je on gornje zaključke, sve ili većinu njih, i predložio. Kossuthov list ga je, štaviše, optužio da je na njegov prijedlog Sabor zaključio svrgavanje »švapskog izdajice u Innsbrucku«. ⁸⁷ Iako ta vijest nije bila istinita, ona dokazuje da su politički protivnici narodnjaka pridavali Kukuljeviću i njegovu utjecaju u Saboru izuzetno značenje.

U tome nisu pogriješili. Kao i na početku saborskog zasjedanja, Kukuljević je i poslije banova povratka 29. lipnja prvi od zastupnika uzeo riječ nakon što je Jelačić obavijestio Sabor o kraljevu imenovanju posrednika između njega i peštanske vlade. Pristanak na tu odluku vladara uvjetovao je poništenjem njegova manifesta o banovu smjenjivanju. ⁸⁸ U idućoj pak sjednici, 1. srpnja, kada je Sabor bio upoznat s pismom posrednika, nadvojvode Ivana, banu, u kojem se Jelačić kao takav izričito oslovljava, smatrao je da je, doduše, spomenuti uvjet otpao, ali je predložio, a Jelačić je to sa Saborom prihvatio, da u pregovorima ne sudjeluje samó ban nego po Saboru izabrani poslanici Trojednice i Vojvodine, tako da se »posrĕdovanje [...] i na braću Sĕrblje protegne« a da s ugarske strane budu pored Mađara zastupani i »reprezentanti nĕmačkog, slovačkog i vlaškog naroda«. Kukuljević je, nadalje, osobito isticao potrebu da ugarsku deputaciju predvodi palatin, kako to ravnopravnost bana s palatinom zahtijeva, a da nadvojvoda Ivan pozove i »Dalmatince« na pregovore, ali se ti prijedlozi u banovoj formulaciji, koju je Sabor usvojio, nisu nalazili, a i drugi su se prijedlozi Kukuljevića pokazali u ubrzanom toku događaja koji su slijedili neostvarivima. Samo jedan njegov prijedlog mogao se provesti u život jer je to isključivo ovisilo o Saboru i banu, koji ga je sažeo u riječi: »Oboružanje puka da se i dalje nastavi.« ⁸⁹

⁸⁷ O izvanrednoj sjednici Hrvatskog sabora 21. lipnja 1848. usp. Jaroslav Šidak, O tobožnjoj detronizaciji Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848, *HZ XVI*, 1963, 1—34.

⁸⁸ *Novine d.-h.-sl.*, 1. VII 1848, br. 68. — Bogdanov, n. dj., 180, izostavlja iz teksta govora ono mjesto gdje Kukuljević konstatira da naš narod »brani i dan danas tolikim kĕrvi prolićem« Austrijsko carstvo. Nadomještajući tu važnu tvrdnju trima točkicama, Bogdanov je završnim riječima Kukuljevića o osveti »maćem u ruci« htio dati tobožnju protuaustrijsku tendenciju.

⁸⁹ Na i. mj. — Prema zapisniku sjednice od 1. VII, koji je pisan olovkom i sačuvan u Arhivu Hrvatske među Saborskim spisima LXXVII, 4—8, 1848, V/I, Kukuljević je predložio »da se i palatin pozove, drugač i naš ban da nejde tamo«, a na kraju »da se i na dalje oruža«.

Nakon govora jednog od slovačkih vođa M. Hurbana, koji se 2. srpnja obratio Saboru s molbom za pomoć, Kukuljević je dotadašnjim uvjetima za sporazum s peštanskom vladom dodao još jedan: »da se braća naša Slovaci, koji su radi narodnosti zatvoreni, odmah ispuste, da se sloboda i jednakost na Slovake u onoj mjeri protegne, u kojoj su ju sad pod krunom ugarskom jedini Magjari uživali.«⁹⁰ Iako je i taj prijedlog morao nužno doživjeti sudbinu pret-nodnih, on je značajan za ocjenu Kukuljevićevih shvaćanja u to prelomno doba.

Kukuljević je još jednom u 20. sjednici Sabora održanoj 9. srpnja, kada se raspravljalo o konačnom prijedlogu »pacifikacije« s Ugarskom, izložio svoje stajalište u pitanju daljnega državnopravnog položaja Hrvatske. Pošto je konstatirao da je tadašnje vrijeme »najprigodnije« za ostvarenje njegove davne želje o narodnoj slobodi, on je rekao: »Mi smo dosad bili pod Magjaram i Njēmcem, kada nas je jedan robio i drugi nas je gnječio. Mi smo bili dvima lancima speti (!): razkidajmo barem jedan.« Vraćajući se na svoj prvobitni prijedlog, ponovo je predložio da se »prije dogovorimo s vladom austrijskom, ako nas ova neprima, onda stopērv s Ugarskom«, i to uz posredovanje »il Rusa il Franceza«.⁹¹

I u drugim važnim pitanjima, o kojima je Sabor uoči svoje odgode raspravljao, Kukuljević je zastupao mišljenje saborske većine protivne radikalnim zahvatima ra bilo kojem području. Suglasivši se s prijedlogom »Ustava krajiškog«, koji je, doduše, u mnogo čemu mijenjao život krajišnika na bolje, ali nije upravu potpuno izuzeo ispod vlasti vojnih starješina, za čim su krajišnici tada najviše težili, Kukuljević je zahtijevao da se taj »ustav« neodložno prog-lasi, »tim više, jer ako mi to na vrēme neučinimo, učinit će to naš neprijatelj«.⁹² Iako se većina u Saboru, kao i Kukuljević, usprotivila prijedlogu Metela Ožegovića da se najprije zatraži kraljeva sankcija, »Ustav krajiški« nije bio u cjelini objavljen nego je ban 6. VIII izdao »zapovijed« o nekim »polakšicama« za Krajinu, a pitanje cjeline teksta ostavio do kraljeve sankcije otvorenim.

Ni u seljačkom pitanju nije Kukuljević pristao uz radikalnija mišljenja Slavoljuba Vrbančića, Mojsija Georgijevića i dr., iako se ona nisu u svemu međusobno podudarala. Nije se složio s Vrbančićevim prijedlogom da plemstvo ne dobiie naknadu za izgublenu tlaku i da seljaku pripadne, uz naknadu, i izvanselišna zemlja koju obrađuje, a koja nije bila ubilježena u urbar.

Odgovarajući na primjedbu Georgijevića o plemstvu kao balastu na lađi kojoj »na uzburkanom moru« prijeti opasnost »da se udavi«, on je plemićku klasu kao takvu uzeo odlučno u obranu. Nije to učinio samo zato što joj i sam pripada a kao izabrani zastupnik treba da zastupa ne samo seljaka nego »i gg. zemaljsku«. Po njegovu uvjerenju, kako ga je u govoru od 7. srpnja izrazio, hrvatsko je plemstvo »vavijek domovinu branilo i vodilo puk k slobodi, jed-nakosti i bratinstvu«, pa »ropstvo« seljaka nije »plemstvo učinilo« nego »duh

⁹⁰ *Novine d.-h.-sl.*, 6. VII 1848, br. 70.

⁹¹ Na i. mj., 20. VII 1848, br. 76. — Bogdanov, n. dj., ovaj govor uopće ne spominje.

⁹² *Novine d.-h.-sl.*, 13. VII 1848, br. 73, 294.

feudalski, duh mađarski i duh azijatski«, koji je sav narod porobio. Smatrao je, dakle, »dužnošću našom ljagu tu od plemstva hrvatskog odbacit«. ⁹³

Uza sve to je i Kukuljević podržao prijedlog o ukidanju tzv. manjih prava kraljevskih (krčmarine i dr.), kojih je monopol, pored tlake, donosio plemstvu najviše prihoda, a u pitanju upotrebe šuma i pašnjaka pristao uz mišljenje da se seljaku priznaju ista prava kao i vlasteli, pogotovu u Slavoniji gdje seljak ne raspolaže nikakvom šumom, jer su sve isključivo vlastelinske. ⁹⁴

Od ostalih istupa Kukuljevićevih zavređuju pažnju njegov proglas »Svemu narodu po Hrvatskoj i Slavoniji«, koji je napisao u povodu otpada Virovitičke županije i koji je Sabor 5. srpnja odobrio, ⁹⁵ te govor što je istog dana održao u vezi s pitanjem zagrebačkog Kaptola kao jamca za obveznice »zajma državnoga« u iznosu od 300 000 forinti.

Za bolje razumijevanje Kukuljevićeva odnosa prema Kaptolu u tom pitanju potrebno je upozoriti na njegov odnos prema katoličkoj crkvi uopće. Govoreći 29. lipnja o prinosima crkvenih velikodostojnika »na oltar domovine«, u času kada su oni bili neophodno potrebni i kada je, čini se, upravo Kukuljević dao za njih već prije poticaj svojim novčanim darom, ⁹⁶ on im je, doduše, stavio za uzor patrijarha Rajačića, ali je izjavio da je katolik i da će to ostati do kraja života. »Rimokatolik sam« — nastavio je — »i ponosim se što sam, jer je ovo zakon mojih otacah mojih dēdah«. ⁹⁷ Međutim, kada je prijedlog o jamstvu za državni zajam naišao na otpor zastupnika Kaptola, Kukuljević ga je odlučno osudio i navijestio, štaviše, mogućnost, »što neželim, da narod, koji dosad samo golo ime ište (tj. jamstvo Kaptola; *J. Š.*), da uzme ono, što su pređi njegovi sl(avnom) Kaptolu za plemenite svrhe poklonili«. Kako je i sam istakao, nije to smatrao zahtjevom niti konkretnim prijedlogom nego prijetnjom koja bi Kaptol sklonula na popuštanje. Izričito je rekao, upozorivši na pokret protiv

⁹³ Na i. mj., 18. VII 1848, br. 75, 302. — Bogdanov, n. dj., 234, izostavio je oba mjesta u tom govoru gdje Kukuljević pristaje uz naknadu plemstvu. Ona glase: »Kad se o naknadi govori, ne razumijeva se samo plemstvo, već i svaki onaj, koji negibivi imetak posjeduje; dakle ako treba da budemo Francezi — kao što veli gospodin Georgijević — treba da i duh franceski, onaj duh prave slobode poprimimo«, i: »U ostalom, što se naknade tiče, u načelu smo se svi sjedinili, zato mislim, da se to inprotocolira.«

⁹⁴ Na i. mj.

⁹⁵ Na i. mj., 11. VII 1848, br. 72, 290.

⁹⁶ Prema dopisniku Kossuthovih novina, na izvanrednoj sjednici Sabora 21. lipnja pristupilo se i skupljanju novčanih sredstava za obranu zemlje, a među prinosnicima spominje na prvom mjestu Kukuljevića. Usp. Šidak, O tobožnjoj detronizaciji, 23—24.

⁹⁷ *Novine d.-h.-sl.*, 1. VII 1848, br. 68, 275. — Uza sve to je Kukuljević u svojim »Historičkim primētbama« za zbirku pjesama »Slavjanke«, koje su izašle u mjesecu kolovozu 1848. — a te su godine »primjedbe« i nastale — optužio »rimsku cērkvenu vladu« da je »zaradi raznog nauka vĕre kristianske« usadila »pĕrvi koren razpre u pokĕrštĕni narod slavjanski, osobito ilirski«, i da »isto tako uništi [...] uvedeni već posvuda u cĕrkvu i u sudišta jezik slavjanski, kod svih skoro Katolikah slavjanskih, jezikom rimskim i podkopa time ponajviše narodni duh slavjanski i narodnu slobodu slavjansku« (str. 80).

katoličkog svećenstva u Ugarskoj, da »taj glas među naš ćudoredni puk nije prodro, a želimo da i neprodre«. ⁹⁸

Ako se Kukuljevićeva djelatnost u Hrvatskom saboru 1848. obuhvati u cjelini, onda je, pored velike živosti i osobnih crta značajnih za njegov temperament i govorničku vještinu, obilježava prvenstveno njezina centristička usmjerenost koju je i inače zastupala većina narodnjaka u Saboru. Iako »desnica« i »ljeвица« nisu za cijelo vrijeme saborskog zasjedanja dobile neki određeniji organizacioni oblik, pa se čak ne može govoriti ni o nekim takvim grupama koje bi u različitim pitanjima o kojima je Sabor raspravljao zauzimale načelno jedinstvena stajališta, razlike u mišljenjima su postojale i često se dosta žestoko sukobljavale. To je osobito došlo do izražaja u »urbarijalnoj raspravi«, u rješavanju osnovnoga socijalnog problema. Kukuljević je u tom pitanju, kako je već istaknuto, istupao kao liberalni plemić koji unatoč načelno negativnom odnosu prema feudalnom sistemu izbjegava svako radikalno rješenje, a pogotovu mu je tuđa misao o eksproprijaciji plemićkog posjeda u bilo kojem obliku. Nedostajala mu je, dakle, bitna oznaka jednoga radikalnog demokrata — kako se taj pojam tada izvan Hrvatske shvaćao. A budući da osim pojedinaca, koji su u nekim pitanjima iznosili radikalnija mišljenja i prijedloge, neke »ljevice« kao grupe nije uopće bilo, Kukuljeviću se ne može pridati ni epitet jednog od »vođa ljevice«. ⁹⁹

On je umjerenu politiku, tako značajnu po njega, zastupao jednako u socijalnom pitanju kao i na područjima nacionalnom i državnom pravnom.

Već u svojoj desetoj sjednici, održanoj 29. lipnja, Hrvatski je sabor, na prijedlog radikalnoga krajiškog zastupnika Petra Matića, zaključio da se nakon prihvaćanja »pacifikacije« s Mađarima sâm odgodi na neodređeno vrijeme, a da banu Jelačiću »privremeno« povjeri »diktatorsku vlast«. ¹⁰⁰ Pošto je

⁹⁸ Na i. mj., 11. VII 1848, br. 72, 290. — Bogdanov, n. dj., 223, pridaje Kukuljevićevoj prijetnji o mogućnosti da narod oduzme Kaptolu njegova imanja osobito značenje za politiku saborske »ljevice«, ali kada njegov govor citira (226—227), izostavlja gornju izjavu koja je za ocjenu Kukuljevićeva stajališta svakako važnija. O nekom načelnom stavu saborske »ljevice« u tom pitanju ne može se uopće govoriti.

⁹⁹ Iako je pojam hrvatskih »radikala« 1848. unio u historiografiju Milan Prelog, Slavenska renesansa, 1924, 450 i d., terminima »radikalni demokrati« i »ljeвица« počeo se služiti tek V. Bogdanov. Već je Prelog hrvatske »radikale« stavljao uz bok češkim radikalnim demokratima — koji su to zaista bili, jer su ponikli iz razvijenije društvene sredine — a Bogdanov ih je potpuno polistovetio. U stvari, hrvatski »radikali« vodili su politiku koja se po svojim bitnim obilježjima ne razlikuje od politike čeških liberala.

Prema tome, slika koju je V. Bogdanov dao o Kukuljeviću u Enciklopediji Leksikografskog zavoda 4, 1959, potpuno je izopačena. Prema njoj, on je do 1850. »najradikalniji pobornik oslobođenja Hrvatske i od Austrije i od Mađarske i najbeskompromisniji ideolog južnoslavenskog nacionalnog ujedinjenja u jednu nezavisnu državu revolucionarnim putem«, čovjek koji se »u revoluciji 1848 nalazi na čelu radikalnih demokrata« i na prijedlog kojega »izvršena je detronizacija Habsburga« itd.

Iznenaduje što se Smičklas u svojoj biografiji Kukuljevića ne osvrće ni jednom (!) riječju na njegovu djelatnost u Saboru, a isto je već prije njega uradio i Đ. Deželić (Stj. Mirković).

¹⁰⁰ *Novine d.-h.-sl.*, 1. VII 1848, br. 68, 273.

9. srpnja prijedlog uvjeta za pregovore s mađarskim predstavnicima bio usvojen, Sabor se razišao, ali je njegov »glavni odbor«, kojem je pripadao i Kukuljević, nastavio s radom na izradbi nekih temeljnih zakonskih nacrtu. Pored toga je Kukuljević morao izvršiti još jedan zadatak koji mu je Sabor na svojoj sjednici od 9. lipnja namijenio. Tada je Sabor, donoseći svoje zaključke »o osnovi odnošenja sroču Ugarske i Austrije«, izabrao »jednodušno« Ljudevita Vukotinovića, Kukuljevića, Mojsija Georgijevića i Josipa Žuvića »za poklisare na bližnji sabor ukupne austrijske monarhije, da tamo želje i interes ovih kraljevinah u smislu glavnih po saboru ovom izrečenih načelah zastupaju«. Sabor je to učinio zato jer je smatrao »da se izpunjenje željah naroda trojedne kraljevine u obziru užjeg saveza sa celokupnom austrijskom monarhijom laglje postići može«. ¹⁰¹

Poslanstvo, koje je 17. srpnja stiglo u Beč, nije uspjelo da tu zadaću izvrši. Stjecajem različitih okolnosti ostalo je uzaludnim njegovo nastojanje da ga parlament, koji je sa znatnim zakašnjenjem pristupio vijećanjima, primi. Zadovoljilo se, dakle, time da se, u ime »Hrvata i Slavonaca«, obrati jednim proglasom »an die Völker Oesterreichs«, koji je proglas bio u stvari nešto malo promijenjen tekst saborskog »Manifesta naroda hrvatsko-slavonskoga«, udešen za tu konkretnu svrhu. Prema jednoj pretpostavci sudjelovao je pri tom i Kukuljević, ali nema sumnje da je konačna redakcija proglasa potekla uglavnom od Vukotinovića, koji je 14. kolovoza podnio banu i službeno izvješće o poslanstvu. ¹⁰²

Za vrijeme boravka tog poslanstva u Beču sastali su se ondje 28. srpnja ban Jelačić i ugarski ministar-predsjednik, grof Ludovik Batthyány, ali je od Hrvata bio prisutan još samo Metel Ožegović. Pregovori su se razbili na pitanjima zajedničkih poslova za cijelu Monarhiju i priznanja Vojvodine srpske. Ban je u svom proglasu od 6. kolovoza, ¹⁰³ u kojem je narod obavijestio o neuspjehu pregovora, izrazio nadu da će Batthyány iznijeti sporna pitanja pred Ugarski sabor. Prema tome, »neostaje drugo nego pričekati odluku sadašnjeg sabora ugarskoga u Pešti u poslu toga našeg ugovora« — izjavio je. Usporedo s očekivanjem takva odgovora nastavljene su i pripreme za obranu zemlje, jer je opasnost oružanog sukoba stalno prijela. U oskudici novaca i oružja, Jelačić je Kukuljevića poslao k maršalu Radetzkom u Milan, odakle je on donio 100 000 forinti i osigurao dopremu 2 000 pušaka za »narodne straže«. ¹⁰⁴ Budući da se Beč i Pešta nisu mogli sporazumjeti u važnim spornim pitanjima, koja su ostala otvorena još od pobjede revolucije, a Ugarski sabor — kako je Jelačić konstatirao u svom proglasu od 11. rujna ¹⁰⁵ — »do sad još ni reči

¹⁰¹ Kukuljević, *Iura regni* II, 325.

¹⁰² Usp. Jaroslav Šidak, Poslanstvo hrvatskog sabora austrijskom parlamentu g. 1848, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest* 3, 1960, 1—33.

¹⁰³ *Novine d.-h.-sl.*, 8. VIII 1848, br. 84.

¹⁰⁴ Neustädter, n. dj. I, 361 (prijevod 194), tvrdi da Kukuljević »rapporta 200.000 florins en papier-monnaie dans son porte-manteau«, pa ga u tome, pozivajući se na njega, slijedi i Smičiklas, n. dj., 36. Međutim, već je Mirković, n. dj., 43, crpeći iz nekrologa Jelačiću u *Agramer Zeitung* 1859, sveo spomenutu svotu na 100.000, a u tom je iznosu spominje i sam Kukuljević u naprijed spomenutom rukopisu (*Arhiv JAZU*, XV 23/B 39).

¹⁰⁵ *Novine d.-h.-sl.*, 12. IX 1848, br. 99.

nepovede« o »pogodbama pomirenja« s Hrvatskom, ban navijesti toga dana peštanskoj vladi rat.

Kukuljević je takav razvoj događaja i sam priželjkivao. Deset dana prije objavio je pod naslovom: »*Naša očekivanja od budućeg rata*« članak u »Slavenskom Jugu«,¹⁰⁶ kojem je bio jedan od jedanaestorice »učrednih pomoćnika« tj. stalnih suradnika od njegova pokretanja 6. kolovoza, i u njemu nastojao ukloniti sumnje koje su se ponegdje javljale u korist toga rata »za čitav naš narod«. Smatrao je da će se rat voditi za dinastiju pod uvjetom »prevage elementa slavenskoga u cesarevini«; za cjelokupnost Monarhije uz uvjet »jednakosti i slobode svih narodah i narodnostih austrijskih« te napuštanja težnje za »stopljenjem slavensko-austrijskih državah s niemačkim Bundom«; za ispunjenje svih zahtjeva Hrvatskog sabora i Srpske skupštine, »dosad i ubuduće«; za »uništenje gospodstva mađarskoga« tj. »Ugarske aristokracie« i oslobođenje ugarskih naroda.

Ali, ma koliko »danom i noćju« čeznuo za ratom, Kukuljević se nije mogao osloboditi crnih slutnja koje su ga pri tom napadale. »Daj bože!« — završavao je spomenuti članak — »da nas očekivanje naše neprevari, jer onda je prevaren i narod naš, i Slavenstvo i čovječnost. Onda čitava naša silna vojska nije ustala kao *živo duhovno tielo* na želju naroda svoga, nego kao *mrtva makina* na zapovied tuđinstva!« Te su se proročke riječi vrlo brzo obistinile, ali kad je Kukuljević, dva i pô mjeseca kasnije, zazvonio na uzunu, bilo je već prekasno.

Završavajući svoje »historičke primjedbe« »Slavjankama« Kukuljević je svu nadu položio u omiljelu ideju o »savezu sviuh Slavjanah«, iako je Slavenski kongres u Pragu austrijska vojska rastjerala još 12. lipnja. »Hoćeli Slavjan« — pisao je — »na jugu i severu, na iztoku i zapadu, izbaviti se izpod robskog tutorstva tuđinacah, te postati svoj i zajedno slobodan? To će rešiti možebit još ova godina. — Nu samo jedan put vodi k tomu cilju, taj put je savez sviuh Slavjanah, savez u svakom smislu, protiv svim narodom, osobito prot Njemcom i Mađarom, ovim najljućim neprijateljom Slavjanstva«. ¹⁰⁷

U skladu s ovom svojom mišlju, Kukuljević je morao pozdraviti propast listopadske revolucije u Beču, kao što su to iz istih motiva učinili također D. Kušlan i B. Šulek.¹⁰⁸ »Pseudo-liberalna mađarsko-niemačka stranka u Austrii propade« — pisao je uskoro poslije njezina konačnog sloma. »To je i pravo, jer ona stranka nije znala ili nije htjela pojmiti veliku onu uprav čovječnu ideu, koja se početkom ove godine porodila u Parizu djelovanjem krieptnog Larmartina, i koja daje zatim povod pèrvoj periodi revolucije austrijske. Ideu jednakosti, slobode i bratinstva nisu štovali oni, koji pograbiše oružje u Beču 6. oktobra zato, da pomognu onome Aziatu, koi u krasnoj Panonii s viešali,

¹⁰⁶ *Slavenski Jug*, I. IX 1848, br. 12. — Bogdanov n. dj., 299—300, ispušta bitne dijelove teksta iskrivljujući tako njegov smisao. Osim početka nadomješta s tri točkice sve razloge koje Kukuljević navodi kao opravdanje za rat, citirajući samo *posljednji* tj. »uništenje gospodstva mađarskoga«. Izostavio je dakle sve ono što ne potvrđuje njegovu samovoljnu pretpostavku o Kukuljevićevu tobožnjem neprijateljstvu prema dinastiji i Austriji.

¹⁰⁷ »Slavjanke«, od Xa. U Zagrebu 1848 (na str. 88 potpis: I. K. S.). Str. 88.

¹⁰⁸ Usp. Jaroslav Šidak, Listopadska revolucija u Beču 1848, *Historijski pregleđ* V, 1959, 325—329.

kosami, batinami i ukrađenim mitom tërsio se je udušiti najveću onu ideu europejsku.«¹⁰⁹ Iako je upravo listopadska revolucija učinila vanjskom svijetu očiglednom činjenicu »da Austriju samo Slaven dèrži,« na njezinu je slomu odjednom oživjela stara Austrija. »Duh stare Austrie viri još izpod zastorah tankieh, s kojima malko vriemena pokrit biaše« — kako svjedoči adresa ministra predsjednika Wessenberga upućena 2. studenoga »na svoj niemački narod i niemačke dvorove«, uvjeravajući ih da će Austrija »biti i da mora i ubuduće ostati« njemačka država. »Budite dakle pozorni Slaveni!« — opominje Kukuljević. »Vi ste znali krivu slobodu utamaniti, pazite da vam se neuništi sloboda prava.« Dokaz da opasnost neposredno vrebava, vidi on u imenovanju onog feldmaršala koji je Slavenki kongres rastjerao za vrhovnog komandanta svih četa izvan talijanskog bojišta, i u represivnim postupcima protiv slobode štampe u nekim austrijskim zemljama. Zbog toga ponovo izgovara »posljednju rieč u slobodi svetoj: Slaveni pozor!«, a članak završava doista proročanskim apelom: »Najveći pozor! osobiti pako pozor na sabor kromirižki!!!«¹¹⁰ Rastjerivanjem austrijskog parlamenta, koji je baš tih dana bio premješten u moravski gradić Kroměříž, reakcija je na početku ožujka 1849. izvojevala konačnu pobjedu.

Kukuljevićev članak pobudio je izuzetnu pažnju u cijeloj Monarhiji, kako kod sumišljenika tako i kod protivnika. Na češkom jeziku objavio ga je u svom dnevniku »Národní noviny« Karel Havlíček Borovský, a donijela ga je i druga slavenska štampa.¹¹¹ Dojam na koji je naišao u Čeha bio je osobito jak, ne samo zbog toga što se s njime suglasio sam Havlíček nego i zato što se u nekim češkim krugovima polagala pretjerana nada u kroměřížski parlament.

Ukoliko su se reakcionarne tendencije jače ispoljavale, utoliko se u češkoj javnosti, ne samo liberalnoj nego i radikalno-demokratskoj, više isticalo značenje ove ustavotvorne skupštine koja je proizašla iz revolucije i njome naknadno izvojevanog općeg prava glasa. Nakon tolikih poraza još je samo ona, pored slobode štampe i nekih udruženja, jedina preostala od političkih tekovina revolucije u zapadnoj polovici Monarhije. »Svenarodna« organizacija »Slovanská lípa« u Pragu nastojala je potkraj 1848. da parlament ojača ulaskom predstavnika Hrvatske, za čim je već Hrvatski sabor ljeti uzalud težio. Tom su se poticaju u Zagrebu rado odazvali.

Sabor, doduše, nije zasjedao i ta se teška politička pogreška nije više dala popraviti. Od organa vlasti preostalo je Bansko vijeće, u kojem je Kukuljević bio zamjenik načelnika »odsieka svećenstva i prosviete«, zastupajući ga »u

¹⁰⁹ »Pozor Slaveni!« *Slavenski Jug*, 15. XI 1848, br. 44. — V. Bogdanov, Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848—49 u svijetlu naše četrdesetosmaške štampe, 1949, 224—225, donosi ovaj članak u 5. poglavlju pod naslovom »U borbi s Jelačićem i domaćom reakcijom«, iako o jednom ni drugom nema u njemu neke najblaže aluzije. Naprotiv, Kukuljević hvali u njemu Jelačića kao »sina revolucije«, koga »volja naroda učini onim, što je sada, jer je uvijek poznavao najbolje tajne težnje slavenskoga duha«. Izostavljajući čitav oduži dio članka, gdje se i to mjesto nalazi, Bogdanov je, dakako, prešutio i Kukuljevićevu osudu listopadske revolucije u Beču.

¹¹⁰ *Slavenski Jug*, na i. mj.

¹¹¹ Mirković, n. dj., 63, kaže da je taj članak bio »poslje u svih slavenskih novinah priobćen« i da je Kukuljević imao zbog njega u vrijeme Bachova apsolutizma »puno okapanja i odgovaranja prema tadanjemu upravljanju«. Smičičlas, n. dj., taj članak uopće ne spominje!

njegovoj nepribitnosti«, a 10. prosinca završeno je donošenjem pravila osnivanje »Društva slavske Lipe na slavenskom Jugu« kao jedinoga političkog udruženja koje je oko sebe okupilo najpoznatije narodnjake.¹¹² Među njima nalazio se i Kukuljević, koji je 14. siječnja 1849. izabran u »ravnajući odbor« društva, u kojem je inače djelovao kao član »odbora (odsěka) prosvěte«. »Slavska lipa«, kojoj je glasilom postao »Slavenski Jug«, i Bansko vijeće poduzeli su, doduše, akciju za ulazak u parlament, ali politička situacija nije tome ni tada pogodovala. Od 4. siječnja 1849. češki su se zastupnici, braneći demokratske principe u nacrtu ustava, pridružili njemačkoj ljevici u opoziciji vladi, koja je uskoro zatim (20. I) odlučila da parlament raspusti, a ustav oktroiira.¹¹³

U zapisnicima »Slavske lipe« nema podataka koji bi govorili o nekoj većoj aktivnosti Kukuljevića u tom društvu. On je, uostalom, na početku g. 1849. više od dva mjeseca izbivao iz Zagreba, jer je kao zemaljski arhivar otišao nakon pada Budima i Pešte onamo da vrati u domovinu otuđenu arhivsku građu. Ondje se nalazio i tada kada je vlada 7. III oktroiirala ustav za cijelu Monarhiju, a nakon što se vratio kući, sudjelovao je u radu Saborskog odbora koji je, protivno odozgo nametnutom ustavu, pripremao adresu vladaru, mladom Franji Josipu I, s molbom da sankcionira zakonske članke posljednjeg sabora. U poslanstvo koje je bilo izabrano da kralju preda u Beču adresu, nalazio se pored A. Vraniczanyja, Ivana Mažuranića i Franje Žigrovića također Kukuljević. Iako su oni adresu već 25. travnja u Beču snabdjeli svojim potpisima, kralj ih je primio u audienciju tek 6. svibnja i u svom se odgovoru obvezao da podnesene želje ispuni, »ukoliko se one mogu uskladiti s interesima cjelokupne Monarhije i čim to današnje, tako teške prilike dopuste«. Hrvatskim jezikom izrečen poklik na kraju: »Živio vërni narod hërvatsko-slavonski!«, bio je slaba utjeha za prijem koji je u stvari značio potpun neuspjeh.¹¹⁴

S kakvim je raspoloženjem Kukuljević pratio takav razvoj događaja, pokazuje pismo koje je ženi poslao dan prije audiencije. »Meni je politika« — pisao je 5. svibnja — »preko mjere dosadila. Ja se najrađe bavim literaturom, tu živim sam za sebe u novom krasnom svijetu i sretan sam, dok se u njegovom krugu nalazim, jer uistinu nema se sad čovjek čemu radovati.«¹¹⁵ U njegovoj odsutnosti je 9. svibnja »ban i diktator« — kako se sam potpisao — uoči svog odlaska iz Zagreba objavio privremeni Zakon o tisku, kojim je sloboda pisane riječi bila znatno ograničena.

Uza sve to je Bansko vijeće, kojem je Kukuljević još uvijek pripadao, a nakon odlaska Stjepana Moysesa u Beč preuzeo, štaviše, i dužnost načelnika

¹¹² O tom društvu usp. J. Šidak, Slavska lipa, Enc. Jug. 6, 220—221.

¹¹³ Poblje o toj akciji v. Šidak, Poslanstvo (bilj. 102), 16—20.

¹¹⁴ Stephan Pejaković, Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848, Wien 1861, 195—201. (Tekst »molbenice« na hrvatskom jeziku v. *Novine d.-h.-sl.*, 3. V 1849, br. 53, a kraljeva odgovora na i. mj., 10. V, br. 56.)

¹¹⁵ Smičiklas, n. dj., 40. — Kukuljevićeva pisma ženi Korneliji, kako pokazuju odlomci koje Smičiklas citira, sadržavaju mnogo važnih podataka, pa nije isključeno da ih u njima ima više. Međutim, u *Arhivu JAZU*, ostavština I. Kukuljevića, A IV 21, nalazi se samo (!) omot s natpisom: »Listovi moji pisani Korneliji 1848—1851« i bilješkom dra Rudolfa Maixnera: »5. V 1949. Listovi fale.« Prema usmenom saopćenju prof. L. Šabana od 3. listopada 1969, njegov je otac ova pisma predao Jugoslav. akademiji, a već prije je F. Šišić nastojao da ta pisma dobije. Ali — ni u Šišićevoj ostavštini, koja se nalazi u *Arhivu JAZU*, nema tih pisama.

u »odsieku svećenstva i prosvjete,« u kojem je najzad ostao sam s Vjekoslavom Babukićem, odlučno ustrajalo u odluci da ne objavi oktroirani ustav. Na banov poziv od 28. srpnja odgovorilo je 4. kolovoza 1849. predstavkom koju je sastavio Kukuljević.¹¹⁶ U tom važnom dokumentu, koji je odobrila »velika skupština Banskog vijeća« i koji se odlikuje svojom načelnošću i dalekovidnošću, suprotstavljeno je diktatu odozgo »sveto i nepovredivo pravo« našeg naroda da se njime vlada »jedino i isključivo zakonima, a nikako ne bilo kakvim naredbama, patentima i ediktima«.

Bansko vijeće je u istoj sjednici odredilo Kukuljevića da zajedno s Maksom Piškorcem preda reprezentaciju banu koji se tada nalazio na bojištu u Ugarskoj, ali su to prilike spriječile. Zbog toga se Kukuljević 9. kolovoza obratio Jelačiću privatnim pismom, koje nosi na sebi neka obilježja političke oporuke.¹¹⁷ Proročanski je i taj put navijestio smjer kojim je politički razvoj doskora krenuo. »Ako bi naš narod« — pisao je banu — »danas primio nezakonitim putem kakavgod, makar i koristan sebi patent ili reskript, tko mu stoji dobar da neće sutra istim načinom i nekoristnu i najopasniju naredbu primiti morati? [...] Nu ako i načela oktroiranog ustava potanko pretresemo, vidimo s jedne strane, da su ponajviše na njemačkom, slavjanskoj naravi posve protivnom duhu i značaju osnovana; a s druge strane, da nam ona svu našu historičku i političku prošastnost zabacivaju, a svim našim krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti za uvijek vrata zatvaraju.

Ako smo danas načela oktroiranog ustava posve primili, otvorili smo istinabog vrata teženju njemačke idealne veličine, i uplivu tuđinskoga duha i tlačenja; ali smo se zajedno i odrekli političke sile našega sabora; odrekli smo se starinske one vlasti, koju smo uvijek sa svim pravom za naše banove, kao podkraljeve, zahtievali; odrekli smo se krepkog saveza s našom granicom, koja je ipak naša krv i koja jedina naše ideje, prije ili poslje, realizirati može; odrekli smo se našega neposrednog upliva u Bosni i Srbiji; odrekli smo se iste one težnje za sjedinjenjem naših slavjanskih susjedah u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njeku jakost i silu u nama vidili.«

Pod pritiskom sa svih strana, pa i slavenske javnosti u Monarhiji koja je u oktroiranom ustavu, s njegovim deklarativnim principom nacionalne ravnopravnosti, gledala jamstvo neke sretnije budućnosti, Bansko vijeće je najzad 6. rujna ustuknulo i proglasilo oktroj. Nešto prije nego što je Bansko vijeće, taj posljednji ostatak revolucionarnih dana, 26. lipnja 1850. prestalo postojati, Kukuljević je ponovo cijela dva mjeseca proboravio u Pešti¹¹⁸ i nakon povratka uspio još da, pomognut banom, udari na dogovoru održanom 21. travnja temelj »Društvu za jugoslavensku pověstnicu i starine«. To je društvo, pored Matice ilirske, postalo zatim u doba otvorenog apsolutizma nakon 1851. glavni nosilac nacionalnog otpora u Hrvatskoj.

¹¹⁶ Tekst odgovora prvi je objavio Mirković, n. dj., 45—46, koji izričito tvrdi — zacijelo s pristankom samog Kukuljevića — da je »odpis banskoga vijeća Jelačiću banu sastavljen po Ivanu Kukuljeviću« (45).

¹¹⁷ Tekst pisma donosi Mirković, n. dj., 51—53.

¹¹⁸ Točne podatke o svojim putovanjima u Budim-Peštu 1849. i 1850. Kukuljević daje u spisu: »Pitanje hrvatskih spisa u Budim-Pešti god. 1849—1851«, Zagreb 1885..

III

U gotovo desetgodišnjem mraku Bachova apsolutizma, kada je svaka politička aktivnost potpuno zamrla, Kukuljević je svu svoju golemu radnu sposobnost uložio u znanstveni rad. Uza sve to bio je, kao i drugi istaknuti ilirci, pod stalnim nadzorom »tajnih policajah, koji su ga, rek bi, kao vlastita sjena sliedili«. ¹¹⁹

Iako je pod novim »jugoslavenskim« imenom nastavio da radi u duhu ilirizma, a 28. ožujka 1850. sudjelovao i u bečkom »Književnom dogovoru«, koji je išao za tim da Hrvati i Srbi imaju jedinstveni književni jezik s temeljem u jezičnom shvaćanju Vuka Karadžića, ipak je u širem okviru jugoslavenske i slavenske ideje sve jače isticao svoje hrvatstvo. Tim razvojem, historijski potpuno razumljivim i nužnim, ne može se, dakako, tumačiti Kukuljevićevo pristajanje uz neuspjelu inicijativu Matice ilirske u mjesecu lipnju 1851, »da se Slaveni ako ne u književnom jeziku, a ono barem u pismenih nekako približe«. Doista je on, govoreći o tome na Matičinoj skupštini 24. travnja 1852. požalio što su Južni Slaveni podijeljeni »na dvojica posve različna pismena« i zaključio da bi za njih veoma korisno bilo »da toga nije«, ali se ova izjava ne može ocijeniti kao o s u d a upotrebe dviju azbuka. ¹²⁰

Međutim, ne može se smatrati samo slučajnim stjecajem okolnosti da je Kukuljević u poznatoj novinskoj raspri koja je 1852. izbila na pitanju hrvatskoga književnog jezika zauzeo u biti isto stajalište kao i Ante Starčević koji je tada prvi ustao u obranu jezika hrvatske književne tradicije. ¹²¹ Učinio je to, iako se kao sudionik bečkog dogovora nije slagao sa Starčevićevim ustrajanjem na nekim zastarjelim jezičnim i pravopisnim oblicima. U pismu Pavlu Josefu Šafaříku, istaknutom slavistu koga je od svog »dietinstva kao slavenskog svetca« štovao, izrazio je 13. listopada 1852. svoje stajalište u spomenutoj raspri ovim riječima: »Vi ćete se valjda kao i mi ovdje, ljutiti na novu raspru koja se je po novinama porodila među Serblji i Hervati, ali neimadu ni Serblji baš u svemu pravo, jer niti to stoji da su svi pravoslavni Jugoslaveni Serblji, niti se može kritički dokazati, da su *štokavsko* nariečje Serblji *sámi* izumili; a

¹¹⁹ Mirković, n. dj., 63. — Neustädter, n. dj., I, 362, potvrđuje to ovim riječima: »Pour le régime du ministre Bach, se trouva toujours surveillé par la police. Actuellement, grace à Dieu, il ne risque plus de tomber sur un espion endormi devant la porte de sa maison, comme il lui est arrivé en 1859!« (Prijevod, 195.)

¹²⁰ Usp. Jakša Ravlić, Matica Hrvatska 1842—1962, Zagreb 1963, 70—72. — Lj. Đurković-Jakšić, Gajev pokušaj da izdaje »Narodne novine« ćirilicom, *Istorijski časopis* IV, 1952—53, Beograd 1954, 112, bilj. 94, piše, među ostalim: »[...] Treba istaći da se i Kukuljević služio ćirilicom kad mu je bilo to potrebno, mada se nije za nju izjasnio 1852. g. kada je osuđivao upotrebu dve različite azbuke [...]« Bez obzira na netočnu ocjenu arhivskog podatka, koji je pisac ovdje upotrijebio, ovo isticanje (!) Kukuljevićeve služnja »ćirilicom kad mu je bilo to potrebno« — iako to nema nikakve veze s predmetom koji obrađuje — ne daje dojam dobrohotnosti i znanstvene objektivnosti. Prema istom zapisniku Matice Hrvatske (Ravlić, n. dj., 72) vidi se da je Kukuljević zamišljao rješenje »u približenju različitog pisma i pravopisa«.

¹²¹ A. Starčević je o tim pitanjima pisao u *Narodnim novinama* 18. VIII i 27. IX 1852, br. 189 i 221. Drugom članku, koji je, za razliku od prvog, potpisao punim imenom, dao je naslov: »Odgovor Serbskome Dnevniku i beogradskim novinam«.

s druge strane nemože se Hervatom za zlo uzeti ako su malo žešćii, kad im različiti pisci, među koje se isti Miklošić broji, baš u ovo vrijeme kad su toliko na glas došli, u književnosti isto ime utamaniti žele, pa ih među Slavenske puke, kad iste Slovake i Lužičane i Slovence spominju, ni poimence kao osobito pleme uvrstiti za vriedne nedrže [...]«¹²² Budući da se raspra s vremenom još više zaoštrila, Kukuljević je u pismu Šafaříku 29. siječnja 1854. povukao iz nje konsekvence koje su ulazile u dubinu osnovnih nacionalnih shvaćanja i označile u stvari njegov obračun s ilirizmom. »Istina je« — pisao je — »da mi u novie vreme zatajismo sami sebe i naše ime zanemarismo poprimivši ime *ilirsko* (podcert. u originalu; J.Š.) ali to učinismo jedino radi bratinskog zajedničkog napredka; a kad Srbiji o toj blagorodnoj svèrhi nećedu da znadu, to onda neka puštaju da svaki prosto ide svojom stazom k obćenitoj svèrhi, pa neka nas neturaju iz one staze koju su naši pređi velikimi duševnimi i fizičnimi silami osvojili i ponieli [...]«¹²³

Isti obrambeni stav nužno je Kukuljevića doveo do toga da u to vrijeme nastoji uvjeriti Šimu Ljubića kako staru književnost u Dalmaciji, o kojoj je tada pripremao knjigu, treba nazvati hrvatskom, a ne dalmatinskom ili, možda, slovinском. »Ja sam se u Dalmaciji« — pisao je Ljubiću 26. lipnja 1857. — »snova osvjedočio da je kod konservativnog našeg naroda sve do Albanije ime *hrvatsko* jedino živo i narodno. Valja dakle i nama književnicim ako želimo s narodom pošteno postupati njegovu svetinju, među koje narodno ime svakako spada, krepko i postojano čuvati, pa samo onda sa drugim zamjeniti, ako ni

¹²² Ovo pismo, pohranjeno u *Archivu lit. Nár. musea*, Praha, P 14 F 26, nije dosada bilo objelodanjeno.

¹²³ Ovaj odlomak Kukuljevićeva pisma prvi je, prema originalu, objelodanio Milan Prelog, *Slavenska renesansa*, 1924, 145. Ovdje se citira prema originalu u praškom *Archivu lit.*, P. 14 F 30. Tekst u Preloga nije vjerno prenesen, ali je njegov smisao ostao nepovrijeđen. — Smičiklas, n. dj., 46, spominje da Kukuljević »jednom navali na Šafaříka ljuto, što je svojim djelima puno podpomogao svađi Hrvata i Srba«, a u bilj. 3 na i. str. kaže da je 1856 (!) »čitao [...] u Pragu u jednom primjerku arkiva pismo Kukuljevićevo ovoga sadržaja«, ali da 1891. nije više to pismo »mogao naći u praškom Muzeju«. Taj je podatak iz više razloga nejasan. Prva godina je svakako pogrešna, jer je Smičiklas tada imao tek 13 godina (rođen je 1843), a Kukuljevićevih se 17 pisama i danas nalazi na svom mjestu. Možda je Smičiklas imao na umu drugo od ovdje citiranih pisama, u kojemu Kukuljević osuđuje Čehe što Hrvatima čine »krivicu i sramotu« kao da su »naprema Serbljima u svakom smislu kukavice«. Nije isključeno da se radi i o nekom novijem pismu jer Smičiklas (46) konstatira da Šafařík na to pismo »ništa ne odgovori, već šaljući mu svoje ‚Glagolitische Fragmente‘ veli: ‚o jiných předmětech budoucné‘.

Međutim, iznenađuje da je citirane riječi Šafařík, u nešto drugačijem obliku, upotrijebio u pismu od 5. II 1854, kojim je odgovorio na Kukuljevićeva pisma od 29. X 1853. i 29. I 1854. Ondje kaže na kraju: »O jiných věcech již budoucné« i ta se rečenica nalazi samo u ovom jednom od 29 Šafaříkovih pisama koja je još Kukuljević sudio i koja se i danas nalaze u *Arhivu JAZU* pod sign. IV b 85. (Sva je ta pisma 1892. izdao u *Časopisu Musea Král. českého LXXI M. Speranskij*.)

Osim toga, »Glagolitische Fragmente« izašli su 1857. i Šafařík je upravo u svom pismu od 27. VIII 1857, gdje spominje taj spis, napisao i ove, za njegov odnos prema Hrvatima, veoma značajne riječi: »Co píšete o jakémsi strannictví zdejších našich Čechův k Srbům, jakoby chtěli Chorvaty posrbiti, já o tom nic nevim, a nemyslím, že by to tak bylo. Snad Vám o tom zveličené vypravováno. Já aspoň vždy jsem se hleděl v tom ohledu zachovati nestranné. Než o tom i jiném jindy více.«

jednu granu južnih Slavena ne vređa, kao što je ime ilirsko ili slovinsko; nu i to samo onda, kad se uobće i o svim južnim Slavenima govori, a ne kad se jedino o Dalmaciji govori, gdje je od pravieka bilo središte političke, književne i umotvorne sile *hrvatske* i to samo hrvatske izuzamši nekoliko naseljenikah iz Italije ili budi odkud.«¹²⁴

Kakve je sve političke konsekvencije Kukuljević povukao iz teških razočaranja u doba Bachova apsolutizma, ne može se sa sigurnošću utvrditi. Čini se da je, u skladu s općenitim raspoloženjem u zemlji, bio pri kraju toga razdoblja naklonjen što tješnjoj suradnji s Mađarima. Posvjedočuje to njegov novčani dar Mađarskoj akademiji znanosti¹²⁵ i njegova politička djelatnost u početku g. 1861. Međutim, prema nekim podacima koji su tek nedavno objavljeni, Kukuljević je g. 1859. uspostavio vezu i s ruskim poslanstvom u Beču. Porast simpatija prema Rusiji i ruskom narodu opaža se nakon neuspjeha revolucije 1848/49. kod svih malih slavenskih naroda u Monarhiji. Godine 1858. je Eugen Kvaternik započeo svoju političku emigraciju u Rusiji, a s tom se njegovom djelatnošću povezuje i Kukuljevićevo ime. Kada se Kvaternik u Beču 26. ožujka 1859. obratio jednom promemorijom ruskom poslaniku na tamošnjem dvoru V. P. Balabinu, razmatrajući mogućnosti za jačanje ruskog utjecaja u Hrvatskoj, on je, među ostalim, predložio da se ondje pokrenu troje novine koje bi mogle »slijediti čisto hrvatsku nacionalnu tendenciju i na taj način podržavati u samom središtu hrvatskog naroda također ruske interese«. Pozivajući se na »mišljenje patriota, a napose g. Kukuljevića«, označio je svotu od 20 000 for. srebra dovoljnom za svake od tih novina.¹²⁶ Preporučujući promemoriju pažnji E. P. Kovalevskog, načelnika Azijskog departementa u ruskom Ministarstvu vanjskih poslova, Balabin se pozvao na »punu suglasnost i odobrenje« Kukuljevića s mišljenjem koje je u njoj izraženo, videći u tome jamstvo za ozbiljnost Kvaternikova teksta. Štaviše, njegovo je povjerenje u

¹²⁴ Ovo pismo, kao i neka druga koja je Kukuljević između 1853. i 1857. pisao Ljubici u vezi s njegovim »Ogledalom književne povjesti jugoslavjanske« (I—II. Rijeka 1864—65), objavili su V. Valčić i M. Škrbić, Geneza Ljubićeva »Ogledala...« u svjetlu razvitka nacionalnog pokreta u Dalmaciji, *Radovi Filoz. fak. u Zadru, Razdio hist.* ... 1, 1960/1, Zadar 1963, 170—197 (citirano mjesto nalazi se na str. 184—185). — U tom prilogu, punom neshvatljivih protuslovlja, Kukuljević, a s njim i čitav ilirski pokret neopravdano se osuđuju zbog — hegemonizma. Polazeći s nekoga slavo-dalmatskog stanovišta, autori su naprosto izjednačili »hegemonističke tendencije kako zagrebačkih iliraca i njihovih sljedbenika tako isto i beogradskog velikosrpskog kruga« (172)! Štaviše, oni optužuju »nacionalno vodstvo [...] zagrebačkog kruga« jer je, tobože, htjelo »da organiziranom propagandom nametne i ostalim manje razvijenim južnoslavenskim pokrajinama Austrije svoje vodstvo i svoje principe« (173, bilj. 4). Kukuljevićeve pisma, koja autori donose i koja jedina i daju vrijednost njihovu prilogu, najbolje sama opovrgavaju njihove neispravne sudove.

¹²⁵ , ... u najposljednje vrijeme pod Koroninom (banom 1859—60; J. Š.) glede *onoga dara*, što ga je dao magjarskim gostovom za magjarsku akademiju [...]« (Mirković, n. dj., 63.)

¹²⁶ Tekst Kvaternikove Promemorije, pisane francuskim jezikom, objelodanio je u ruskom prijevodu V. I. Frejdzon, O žizni i dejateljnosti Evgenija Kvaternika, Slavjanskoe vozroždenie, Moskva 1966, 145—150.

Kukuljevića bilo tako veliko da je, nepoznavajući dovoljno Kvaternika, predložio da ga Kukuljević, koji je i Kovalevskom bio poznat, — nadzire.¹²⁷

Na temelju posljednjeg podatka, uzetog sama za sebe, moglo bi se doista zaključiti da je Kukuljević bio tada »pouzdanik ruskog poslanika u Beču«.¹²⁸ Pa ipak — za tako dalekosežan zaključak ne može taj podatak biti dovoljan. Kukuljević je, doduše, bio 1856. izabran za dopisnog člana Imperatorske akademije nauka,¹²⁹ ali je službena Rusija tek 1859. počela uspostavljati neposredne veze s predstavnicima nacionalnih pokreta u Monarhiji.¹³⁰ Kada se Kukuljević upoznao s Balabinom, ne može se za sada reći, ali je već prije svakako uspostavio dodir s istaknutim slavjanofilom M. F. Rajevskim, koji je kao duhovnik bio pridijeljen poslanstvu i koji je podržavao vrlo razgranate veze s mnogim slavenskim kulturnim i javnim radnicima u Monarhiji.¹³¹ S obzirom na činjenicu da se nikakvi drugi podaci o nekoj obavještajnoj djelatnosti Kukuljevića u korist Rusije nisu do danas našli, a da se takva djelatnost prije 1859, iz više razloga, ne može uopće smatrati mogućom, radilo se u tom slučaju najvjerojatnije o pokušaju da se od Kukuljevića dobiju provjerene vijesti o Kvaterniku, koji je, uostalom, bio tada ruski državljanin. S njegovim odlaskom u Pariz još iste godine, ta je potreba, dakako, otpala.

S uspostavljanjem ustavnog stanja nakon sloma Bachova apsolutizma, Kukuljević se opet našao u viru političkog zbivanja koje je do sklapanja hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. bilo ispunjeno mnogim promjenama i borbama. Potkraj 1860. imenovan je članom Banske konferencije koja je trebala da izvrši pripreme za ponovni saziv Hrvatskog sabora i zacrta osnovne smjernice u prilagođavanju obnovljene ustavnosti potrebama moderne uprave.

Već na prvoj sjednici, održanoj 26. studenoga 1860. izabran je u odbor za izradu »osnove izbornog reda u sabor«, a zajedno s Ivanom Mažuranićem i Mirkom Bogovićem u »odbor, koji će sastaviti predstavku na kralja« o pitanjima privremene Hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije, uspostave županija, »ustavnog« uređenja gradova, namjesništva (vlade) za Hrvatsku i Slavoniju i Banskog Stola, te »utjelovljenja« Dalmacije Hrvatskoj. Kukuljević je naročitu pažnju obratio potonjem pitanju. Na sjednici od 18. prosinca, na kojoj se ras-

¹²⁷ Oba podatka o Kukuljeviću iz Balabinova izvještaja donosi Frejdzon, n. dj., u komentaru uz Kvaternikov tekst Promemorije. Oni glase: »Otnositeljno zapiski poslednego (tj. Kvaternika: J. Š.) ja dolžen prisovokupit', što polnoe soglasie i odobrenie, lično mne vyražennye Kukulevičem, na sčet mnenij, v nej iz'jasnennyh, ručajutsja za dobrosovestnost' etogo truda« (143—144). — »Kvaternik mne malo izvesten, v osobennosti v nrvstvennom otnošenii — no [...] ego možno v slučae soglasija na predlagaemye im sredstva podčinit' blizkomu nadzoru Kukuleviča, esli poslednij izvesten uže Vam s horošoj storony.« (144, bilj. 12).

¹²⁸ Wacław Felczak, Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku, Wrocław — Warszawa — Kraków 1969, 141. Felczak se isključivo služi gornjim podacima Frejdzona, koje nekritički tumači i uopćava tvrdeći da Kukuljević, od ilirskih vremena dalje, «cały (!) czas tak zmiennej kariery politycznej był zaufanym posła rosyjskiego w Wiedniu».

¹²⁹ Usp. pismo Kukuljevića I. I. Sreznjevskom od 2. IX 1856 (I. Očak, Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća, HZ XIX—XX, 1966—67, 371).

¹³⁰ Frejdzon, n. dj., 142—143.

¹³¹ Prema Kukuljevićevo pismu Sreznjevskom od 6. VII 1856, Rajevski je Kukuljeviću slao ruske knjige. (Očak, na i. mj., 372.)

pravljalo o »Napatku za privremeno uređenje županijah, slob. kr. gradovah, slob. kotarah, povl. trgovištah i seoskih obćinah«, predložio je unošenje posebnog paragrafa prema kojem će se »dalmatinska municipija na historičkom temelju u svoje vrieme urediti«, a da se »u tom smislu« izda i proglas na Dalmatince. Konferencija je taj prijedlog prihvatila i Kukuljeviću povjerila da proglas izradi, što je on i učinio. Iako u zapisnicima Konferencije nema izričitih podataka u tom proglasu, on je zacijelo bio primljen bez primjedbe, jer je već u početku 1861. objavljen u »Pozoru« s datumom 19. XII, kada je Konferencija još zasjedala.¹³²

S obzirom na to da je, u smislu kraljeva ručnog pisma od 5. prosinca, trebalo odmah pristupiti pregovorima s predstavnicima Dalmacije, u kojoj se, usporedo sa zametkom buduće Narodne stranke, pojavila i moćna opozicija »autonomaša«, Kukuljević je težište proglašenja postavio na pitanje historijskog kontinuiteta u administrativnom razvoju Dalmacije. »Mi u vaše slobode i običaje i samouprave (autonomije)« — pisao je — »dirati neželimo [...] Daleko budi od nas misao, narinuti vam naše običaje, naše zakone, ili naše ljude, kao činovnike i gospodare. Nit nam je ikada na um palo, staviti vas pod vojenu upravu, pod kojom se nalazi njeka strana naroda našega izpod Velebita.« Obraćajući se, pak, napose »braći i susjedima talijanskoga porekla, što zovete Dalmaciju domovinom svojom«, Kukuljević ih je uvjeravao: »Nije ni s daleka želja naša dirati u jezik vaš, u običaje vaše, u prava vaša, u ustanove vaše. Nam su sveta slobodna prava naša, sveta nam moraju biti i vaša. Mi vas smatramo za blage posrednike među narodom našim slovinskim i umnom Italijom.« Pišući ove retke, Kukuljević nije slijedio neki časoviti politički račun. Oni su izvirali iz njegovog dubokog uvjerenja, koje je i prije i kasnije u više prilika jasno izražavao i svojim djelima potvrđivao.

Kukuljević je Banskoj konferenciji predložio još jedan proglas koji je ona 17. siječnja 1861. bez promjene usvojila.¹³³ Napisao ga je u povodu lažnih glasina »da će se s povratkom staroga našega ustava povratiti također iz nova njegdašnja tlaka i robotu kmetovah«, ali i takvih koje su naviještale da će se taj ustav ukinuti a Hrvatska pridružiti »pokrajinam do sada neustavnim i s nami po zakonu i po upravljanju nesjedinjenim«, tj. austrijskim. »Neima toga« — pisao je Kukuljević — »koji bi se usudio ravnopravnost stališah i zakonah u domovini našoj s nova uništiti. Neima toga, koji bi bivšim kmetovom tlaku i robotu opet narinuti mogao. Neima toga, dok bude javnosti u upravljanju svih obćinskih (tj. javnih; J.Š.) poslovah [...] tko bi samo pomisliti smio, da radi samovoljno proti koristi naroda, da podkapa ljubav i savez narodah i plemenah slobodnih i jednoustavnih, i da se veže s narodi neslobodnimi ili sa zemljami, gdje ustavnosti još uvijek vrata otvorena nisu.«

Kukuljević je te riječi napisao u vrijeme kada je već od 3. siječnja 1861. bio velikim županom zagrebačkim. Uza sve to je, nakon teških iskustava s nedavnim apsolutizmom i u skladu sa svojim shvaćanjem o neophodnosti historijskog kontinuiteta, pretpostavljao savez s ustavnom Ugarskom tješnjom

¹³² *Pozor*, 2. I 1961, br. 2. Preštampano u D. Kušlan i M. Šuhaj, *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacie, Hrvatske i Slavonie od god. 1861, I*, Zagreb 1862, XXXIII—XXXIV.

¹³³ Kušlan—Šuhaj, n. dj., I, XLII—XLIII.

vezi s austrijskim pokrajinama koje još ustavnog uređenja tada nisu imale. Nije, dakako, pri tom pomišljao na neko vraćanje u predožujsko doba. U jednom pismu iz tog vremena izrazio je svoje stajalište o tom pitanju riječima: »... ja i moji prijatelji želimo samo na ovom historičkom temelju sruženje ili *confederaciju*, a nikad nebudemo pristati na to, da kraljevina Hrvatska bude razumievana i na dalje pod partes adnexae ili subjugatae« (tj. zemlje pridružene ili podjarmljene).¹³⁴ Kao i oba prethodna proglašenja tako ni ta izjava nije sadržavala samo osobno mišljenje Kukuljevića nego je odražavala općenito raspoloženje među budućim narodnjacima — kako to on i napominje. Potvrđuje to brošura koju je u mjesecu studenom 1860. napisao a u siječnju iduće godine izdao Metel Ožegović, i koju Smičiklas pogrešno pripisuje Kukuljeviću;¹³⁵ nadalje želja J. J. Strosmyera da se »neka osnova« o zajednici s Ugarskom izradi još prije sastanka Hrvatskog sabora¹³⁶ i jedan litografirani »program« koji se u prvoj polovici siječnja pojavio u javnosti i o kojem ima podataka u suvremenoj štampi;¹³⁷ a na kraju istog mjeseca njemački pisana brošura, u postanku koje je i Kukuljević sudjelovao.¹³⁸

Ta brošura, koja je prema naslovu sadržavala »program za ponovno priključenje Hrvatske i Slavonije Ugarskoj«, plod je dogovora u kojima su od kraja studenoga 1860. do 21. siječnja 1861, kada je konačan tekst »Programa« potpisan, sudjelovala tri velika župana — vođa budućih unionista grof Julije Janković, Kukuljević i Lj. Vukotinović, te Mirko Bogović i Maksim Prica; od potonjega je potekla i konačna redakcija teksta. U početku je vijećanju prisustvovao i Ivan Mažuranić, a prema jednoj vijesti i »drugi također vele vrijedni rodoljubi«.¹³⁹ Prema tome, »Program« se, u najmanju ruku, može smatrati sporazumom dviju grupa koje će uskoro, kada se Sabor sastane, igrati odlučnu ulogu unutar stranaka narodnjaka i unionista. Ne ulazeći na ovom mjestu u potanje razmatranje toga zanimljivog dokumenta i njegove kasnije sudbine, potrebno je istaći da nekih pregovora o njemu s F. Déakom, kao predstavnikom tadašnje mađarske politike, nije uopće bilo. Iako mu je tekst »Programa« bio uručen, a ni za mađarsku javnost nije on ostao tajnom,

¹³⁴ Mirković, n. dj., 57.

¹³⁵ Brošura ima naslov: »Kakav ima biti savez među Hrvatskom i Slavonijom i kraljevinom Ugarskom s obzirom na njihove međusobne odnošaje«, Zagreb 1861. Iznenaduje da Smičiklas, n. dj., 68, bilj. 4, ne poznaje ovo izdanje nego tvrdi da je brošura »štampana tek 1865 u „Glasonoši“ br. 14«, a nije mu poznato ni to da je njezin tekst, pod istim naslovom, bio unesen u izdanje: »Njekoji spisi iz javnoga političkoga djelovanja Metela baruna Ožegovića belskog i barlabaševačkoga«, Zagreb 1887, 68—79. To je izdanje priređeno još za života Ožegovića i Kukuljevića, a tekst je popraćen bilješkom: »Pisao barun Metell Ožegović mjeseca studenoga g. 1860, a izašlo tiskom dra Ljudevita Gaja u Zagrebu mjeseca siječnja 1861«. (U »Glasonoši« nije bilo ime autora navedeno.) Smičiklas (68—69) opširno rezimira sadržaj brošure, zadovoljivši se napomenom da je »Kukuljević sam metnuo ovaj spis među svoje književne radnje« (68, bilj. 4) — Međutim, izvor za tu tvrdnju nije naveo. U dodatku svojoj »Bibliografiji hrvatskoj« (1863) Kukuljević ovu brošuru uopće ne spominje.

¹³⁶ M. Ožegović I. Mažuraniću 11. I 1861. (*Nacion. i sveuč. biblioteka*, R 5844 b.)

¹³⁷ *Agramer Zeitung*, 16. I 1861, br. 13 (»Ein hier zirkulirendes lithographirtes Programm«).

¹³⁸ »Programm über den Wiederanschluss Kroatiens und Slavoniens an Ungarn«, Agram 1861. Druck von Dr. Ludwig Gaj. Str. 24.

¹³⁹ *Domobran*, 4. III 1865, br. 52 (»Program iz prošlosti«).

Deak se nije mogao složiti s osnovnim shvaćanjem predloženog teksta o prekidu nekadašnjega pravnog odnosa između obiju zemalja.¹⁴⁰ »Program« je s daljnjim razvojem događaja izgubio svako značenje i tek je 1865. ponovo iznesen u javnost kao sredstvo u borbi opozicije protiv Mažuranićeve politike.¹⁴¹

Kakav je bio Kukuljevićev udio u postanku »Programa«, nije poznato. Kada je on uoči primanja hrvatsko-ugarske nagodbe u Hrvatskom saboru 1868. usporedio predloženi elaborat o njoj s »Programom«,¹⁴² mogao je s punim pravom konstatirati da je potonji bio »za budućnost Hrvatske i Slavonije [...] pogodniji« i da je »više odgovarao svrsi«. Među razlikama, kojima je tu ocjenu potkrijepio, Kukuljević je mogao navesti širi opseg teritorijalnog jedinstva, neovisnost bana o ugarskoj vladi, zastupstvo Hrvatske u Ugarskom saboru i Delegacijama koje isključuje svaku majorizaciju, širi opseg zemaljske autonomije na mnogim područjima, pa i financijskom i dr.¹⁴³

Prema tome, sudjelujući u prvom pokušaju neposrednog sporazuma s budućim unionistima, Kukuljević nije ništa žrtvovao od svojih političkih načela niti je bio primoran da ih mijenja ili napušta kada je u Hrvatskom saboru nešto kasnije glasovao s ostalim narodnjacima za zak. čl. 42. o uniji s Ugarskom uvjetovanoj prethodnim priznanjem teritorijalne cjelokupnosti hrvatskih zemalja i prekidom svake pravne veze 1848.

Kao član novoga Hrvatskog sabora, koji je 15. travnja 1861. održao svoju prvu siednicu, Kukuljević je često istupao i podnosio različite prijedloge koji su u pravilu bili i prihvaćeni. Već 29. travnja Sabor je aklamacijom usvojio njegov prijedlog kojim je kao prvi govornik podupro prijedlog Osrednjeg odbora, da se vladaru podnese »kriepka predstavka« sa zahtjevom o zastupstvu Vojne krajine i Dalmacije na njemu.¹⁴⁴ U govoru, u koji je unio sva obilježja svoje poznate rječitosti, Kukuljević je najoštrije osudio »teški absolutizam njemačkoga upravljanja i vojničke sisteme« u Krajini, jer ionako je »prvobitna misija Krajine vojničke u našoj domovini skoro sasvim svršena«. Njezino sudjelovanje u radu Sabora koji je trebao da riješi osnovna državnopravna pitanja Hrvatske smatrao je jedinom mogućnošću da Krajina stekne najzad slobodu. Značenje je toga govora bilo utoliko veće što ga je izrekao jedan od velikih župana, ali je za Kukuljevićeovu djelatnost u Saboru 1861. uopće značajna činjenica da taj službeni položaj pri samom vrhu administrativne ljestvice nije ni po čemu utjecao na njegovu funkciju izabranoga narodnog zastupnika. Pokazao je to i svojim prijedlogom, iznesenim na sjednici 25. travnja da Sabor zatraži od vladara abdikacione spise koji su prethodili stupanju Franje Josipa I na prijestolje — »ako nam je doista stalo do naše časti, do

¹⁴⁰ M. Prica, *Erklärung, Agramer Zeitung*, 6. III 1865, br. 53.

¹⁴¹ »Zur Lösung der kroatisch-ungarischen Frage. Programm über den Wiederanschluss Kroatiens und Slavoniens an Ungarn.« *Politik*, Prag, 25. II 1865, br. 59.

¹⁴² I. K. S., *Das Unions-Programm vom J. 1861 und das neueste Ausgleichs-Operat, Agramer Zeitung*, 31. VIII—2. IX 1868, br. 199—201.

¹⁴³ Felczak, n. dj., 113, griješi kada tvrdi da »Program« »zaslužuje tu na uwagę o tyle, że nie różnił się on wiele od późniejszej ugody«. Pogotovu je neispravna njegova tvrdnja da »z wyjątkiem żądań terytorialnych wszystkie (!) punkty chorwackiego projektu z 1861. r. zostały przez stronę węgierską przyjęte«. (114).

¹⁴⁴ Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije godine 1861, 65—67.

historičnog i državnog prava, do spasa budućnosti, da kao slobodan i neodvisan narod napred stupamo«. ¹⁴⁵

Polazeći od tog istog historijskog prava kao »najtvrđe ograde i obrane«, Kukuljević je u govoru od 20. lipnja ¹⁴⁶ dao dobar pregled njegova razvoja i pristao uz prijedlog Osrednjeg odbora o savezu s Ugarskom uz naprijed spomenute uvjete. Osudio je pri tom mađarsku politiku koja se tijesno povezuje s njemačkom protiv slavenskih naroda. »Idea germanizma« — rekao je — »jest okorjeli narodni feudalizam i gospodstvo nad narodima drugima. Slavjanska pako idea slobode i ravnopravnosti svih narodah, srodna je samo s ideom narodah romanskih. I zato je proti germanizaciji i magjarizaciji jedini naravni saveznik naš, ali saveznik strašni, idea narodnostih, idea samostalnosti i slobodnoga razvijanja svih narodah, ne pako politika narodna magjarska, ili njemačka, ili budi koja druga, koja se pomoćju pogaženih inih narodnostih do veličine i slave popeti želi.« Budućnost Monarhije vidio je u njenoj federalizaciji — kao i 1848. »Naša je zadaća« — istakao je — »da dignemo barjak onaj, na kom je napisano: ‚Ustavna i slobodna federacija ili smrt‘, da ga dignemo tako visoko, da ga sva Europa vidila bude, jer taj barjak poprimiti moraju prije ili poslje svi slavenski i neslavenski narodi Austrije, jer samo u načelu slobodnoga i jednopravnoga saveza stoji sva sreća njihova i budući obstanak carstva. S tim barjakom u ruci stupajmo u savez s narodima ugarskimi, ali na temelju našega historičkoga prava, jer samo na tom temelju može biti savez istinski, savez dugotrajan. Za ovo načelo borio sam se ja vazda, borit ću se i do groba moga, jer samo u njem vidim spasenje moga i inih narodah.«

S ovim načelom nije bio u opreci njegov pristanak uz prijedlog manjine Osrednjeg odbora da se ulazak u Carevinsko vijeće odbije, ali da se pitanje zajedničkih poslova za cijelu Austriju ipak uzme u razmatranje. Taj je prijedlog na sjednici od 5. kolovoza propao jer se saborska većina zadovoljila pukom negacijom i na taj način ovo ključno pitanje Monarhije učinila isključivo zavisnim o daljnjem razvoju austrijsko-ugarskih odnosa. Kukuljević se u tom presudnom pitanju za sav daljnji tok hrvatske politike našao na strani većeg dijela najistaknutijih narodnjaka kao što su bili Strossmayer, Rački, Mažuranić, Vukotinović, Mrazović, Perkovac, Vrbančić, Čepulić i dr. Narodna stranka nije tom prilikom nastupila jedinstveno, ali to podvajanje nije bilo odlučno za stranačku diferencijaciju u njezinim redovima do koje je, neovisno o tom glasovanju, došlo tek potkraj 1863.

Uskoro nakon spomenutog glasovanja Kukuljević je ponovo jasno izrazio svoj nezavisni odnos prema vladi. Kada su zastupnici iz Krajinje, zbog svoga negativnog držanja prema zajedničkim poslovima, bili po njezinu nalogu naglo opozvani, on je u sjednici od 9. kolovoza predložio ¹⁴⁷ da se Sabor nezadovoljni izjavom »negodovanja« nego »da se prosvjed u naš zapisnik stavi i ujedno naš kralj umoli, neka Krajišnike natrag pozove, jer tek onda moći ćemo o naših budućih državopravnih pitanjih zajedno i pravovaljano viećati, a inače naš zaključak neima valjanosti, jer nismo cjelokupni, niti možemo naš narod valjano zastupati«. Kukuljević je i tada odlučno ustrajao na zahtjevu da se Vojna

¹⁴⁵ Na i. mj., 34.

¹⁴⁶ Na i. mj., 220—223.

¹⁴⁷ Dnevnik sabora... 1861, 610—611.

Krajina ukine, pa je upravo na njegov prijedlog Sabor 15. srpnja jednoglasno zaključio da se predstavka krajiških zastupnika kralju, u kojoj zahtijevaju »zajedničku upravu« s Provincijalom i ukinuće vojničkog sistema, »uz kriepku predstavku od strane sabora ovoga Nj. Veličanstvu kralju po deputaciji iz sredine sabora, predvođenoj svietlim banom, u ono isto doba podnese, kad bude podnešena adresa glede odnošaja trojedne kraljevine naprama Ugarskoj i Austriji«. ¹⁴⁸

U vezi s pitanjem Vojne Krajine i ukidanjem Vojvodine srpske, još potkraj 1860, u Hrvatskom se saboru prvi put pojavilo i »srpsko pitanje«. Taj je termin, doduše, upotrijebljen tek u raspravi o pitanju Vojvodine srpske, ali je poticaj da se o pitanju srpskog naroda u Hrvatskoj uopće govori dao nehotice Kukuljević svojom tvrdnjom na sjednici od 29. travnja da je Krajina, »zakonita ova i historička zemlja krune i kraljevine naše, naseljena čistim narodom našim«. ¹⁴⁹ Iako nije ustvrdio da se pri tom isključivo radi o hrvatskom narodu, ipak je patrijarh Rajačić u svom dopisu Saboru od 13. svibnja ¹⁵⁰ prosvjedovao protiv njegove tobožnje izjave »da je vojničke Krajine žiteljstvo čisto hrvatsko«. Povlačeći oštru granicu između Srba i Hrvata, kao »najbliže braće« koja ipak nisu »jedan i isti narod«, patrijarh je otišao u drugu krajnost i porekao svaku opstojnost hrvatskog naroda u Krajini. »Žiteljstvo Krajine hrvatske bilo je u početku čisto ovejano srbsko« — izjavio je — »i tek od onoga vremena, kako je granica na polkove razdielena ušlo je u nju nešto od hrvatskog naroda.« A pod tim narodom mislio je, u skladu sa shvaćanjem Vuka Karadžića, ono pučanstvo koje nije govorilo štokavskim narječjem. Kukuljević je u svom objašnjenju na sjednici od 15. lipnja ¹⁵¹ mogao s lakoćom odbaciti pretpostavku patrijarhova protesta kao netočnu, a ograničavanje hrvatstva na kajkavsko narječje kao neispravno, ali je taj put doista ustvrdio da je Krajina »uvijek hrvatskim narodom napučena« bila i da je u njoj »od pamtivieka čisti hrvatski narod stanovao obojeg vjeroizpoviedanja, tako iztočnog kao zapadnog«, a da »Srblijima u Hrvatskoj kraljevini kao političkomu narodu neima uspomene, ni pismena traga, niti u zakonu ijednom, niti u historiji kritičnoj«. Historijska argumentacija koja je u toj raspravi trebala da potkrijepi obje suprotne teze, odražavala je skromne početke jedne historiografije u kojoj je pitanje doselje-

¹⁴⁸ Na i. mj., 460 i 467. — Mirko Valentić, Pitanje Vojne Krajine na Saboru god. 1861, *Historijski pregled* VIII, 1962, 53—54, ustvrdio je da je taj prijedlog »namjerno išao za uklanjanjem pitanja Vojne Krajine s dnevnog reda«, pretpostavljajući da je već tada postojala »određena« grupa zastupnika koja je zastupala kasniju politiku Samostalne narodne stranke. U novijem prilogu: »O nekim problemima Vojne Krajine u XIX stoljeću«, *HZ XVII*, 1964, 374, bilj. 64, izjavio je da »prema tom svom sudu« izražava »stanovitu sumnju«, ali ipak dopušta da se »možda to pitanje može povezati s pitanjem odnosa prema Austriji i teritorijalnim problemima«. Ni s tom ogradom nije Valentić svoj prvobitni sud u biti promijenio. Međutim, pretpostavke na kojima on počiva, ne odražavaju tadašnje stvarno stanje nego su one prenesene iz nešto kasnije faze političkog razvoja nakon raspuštanja Sabora. Dokazuje to i činjenica da je spomenuti zaključak Sabora, prema njegovu zapisniku, donesen jednoglasno. Pogotovu je neispravno, kako je to Valentić uradio u prvom od tih priloga, zaključiti da je »držanje jednog dijela saborskih poslanika, kao i prijedlog Ivana Kukuljevića [...] značilo uslugu Beču za koju su se nadali dobiti određenu plaću« (56).

¹⁴⁹ Dnevnik sabora... 1861, 66.

¹⁵⁰ Na i. mj., 161—163.

¹⁵¹ Na i. mj., 163—165.

nja i geneze srpskog naroda u hrvatskim zemljama bilo još nedovoljno objašnjeno. Prema tome, značenje te rasprave ne leži u njezinoj historijskoj formi nego u činjenici da je patrijarh Rajačić jasno istakao posebnost srpske nacije, a da mu je Kukuljević suprotstavio — ilirsku odnosno jugoslavensku ideju. »Mi niti smo bili niti hoćemo biti proti Srbijem« — izjavio je na kraju — »dapače pripravnimo, za obćenitu ideju, za obćenitu svrhu svih jugoslavenskih plemenah žrtvovati posebnu korist, te isto posebno narodno ime, što smo pred nekoliko godinah bielodano zasvjedočili.« Štaviše, u raspravi o Vojvodini, vođenoj u Saboru 4. studenoga,¹⁵² nije se ograničio samo na tvrdnju da od jugoslavenske politike »sreća naša zavisi i ciela naša budućnost«, nego je »srbsko pitanje« označio kao »najvažnije životno pitanje naroda našega, od kojega je upravo pleme srbsko sa plemenom hrvatskim najglavniji član, i od kojega plemena zavisi možebiti budućnost čitavoga jugoslavenstva«.

Hrvatski sabor je spomenutu raspravu zaključio donošenjem zaključka (čl. XXXI), u kojem je konstatirao netočnost tvrdnje od koje je patrijarhov prosvjed polazio, ali je prvi put u svojoj povijesti izričito »priznao, da u troj. kraljevini ima i naroda srpskoga«.¹⁵³

Isto pitanje nužno je za sobom povuklo i daljnje pitanje naziva za narodni jezik kao službeni. Kukuljević je u raspravi o tome, održanoj 10. kolovoza, dosljedno i logično izrazio želju — »kad smo već jednom priznali da u trojednoj kraljevini Srbaljah imade« — »da također imenu srbskom glede jezika našeg narodnog častno mjesto podamo, pa da taj jezik hrvatsko-srbskim nazovemo«.¹⁵⁴ Međutim, saborska je većina dala prednost jugoslavenskom imenu.

Kao što je to već dvaput uradio u 40-im godinama, tako je Kukuljević i sada ponovo predložio da Sabor donese zakon »o uvedenju narodnog jezika u javnost«. Bilo je to doista neophodno jer je nakon apsolutizma, s njemačkim jezikom kao službenim, narodni jezik bio opet uveden na temelju ovlaštenja koje je kralj dao banu Josipu Šokčeviću 1860. U toj okolnosti treba zacijelo tražiti razlog, zašto je Kukuljevićev prijedlog, iako mu je Sabor priznao »prešnost«, čekaopuna tri mjeseca da bude stavljen na dnevni red. Kukuljević je na sjednici od 10. kolovoza, u odužem govoru,¹⁵⁵ ponovo istakao značenje materinskog jezika kao jedine realne veze između različitih »grana plemena našega«, i uz to konstatirao da je u upotrebi službenog jezika zavladao »babilonski metež« s »najvećim anomalijama i protuslovljima«. Među ostalim, upozorio je da Namjesničko vijeće »dopisuje s domaćimi oblastmi hrvatski, a inostranimi njemački, dočim svi financialni, porezni, graditeljski i poštarski uredi, manje više, jedino na njemačkom jeziku poslove svoje vode«. Njegov prikaz položaja u kojem se narodni jezik tada u društvenom životu našao nije mnogo odudaraop od prikaza koji je on dao još 1843. »Dapače«, rekao je, »i kod pučkih, osobito gradskih uveseljenjah i zabavah, vidimo kako se narodni živalj s tuđim boriti ima.« Kukuljevićev prijedlog primljen je u konačnoj redakciji kao članak LVIII kojim se »jezik jugoslavenski« trojedne kraljevine izjavljuje »za jedino

¹⁵² Na i. mj., 892—893.

¹⁵³ Spisi saborski ... 1861, I, 34.

¹⁵⁴ Dnevnik sabora ... 1861, 617.

¹⁵⁵ Na i. mj., 616—617.

i izključivo službeni jezik u svih strukah javnoga života«, a ćirilica izjednačuje s latinicom.¹⁵⁶

Budući da je Hrvatski sabor, kao rijetko kada kasnije, vijećao tada o naj-različitijim pitanjima narodnog života, Kukuljević je imao prilike da progovori i o socijalnim problemima — osim agrarnog koji zbog raspusta Sabora nije više mogao biti uvršten u rasprave plenuma. I u tom je pogledu ostao dosljedan svojim shvaćanjima. Za razliku od većine zastupnika koji su u pitanju diobe kućnih zadruga nastojali da je uvjetuju minimumom zemljišnog posjeda i tako spriječe proletarizaciju seljaka, on je pristao uz prijedlog da se omogući neograničena dioba zadruga. Nije ga opravdavao samo »duhom vrećena« nego i primjerom Hrvatskog Primorja i Istre gdje »ljudi, koji nemaju niti komad zemlje, kojim bi mjesec danah živiti mogli, većinom su u većem blagostanju, bolje žive i veći su napredak u duševnom, materijalnom i moralnom obziru učinili, nego ljudi u dolnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, koji imaju na stotine ralih«. Bio je uvjeren da se samo »diobom ad infinitum« može postići »da će se oni, koji od svoga komada zemlje živiti nebudu mogli, obratiti na druge struke, na obrtnost, na trgovinu, na pribavljanje nepokretnoga imetka na svaki način«. Uvođenje minimuma, upozoravao je, imat će za posljedicu »i to, da se naš narod neće nikada drugim baviti nego poljodjelstvom« a »to baš nije najveća sreća za narode«. ¹⁵⁷ Samo s jednim glasom većine primljen je njegov prijedlog da se pravo sudjelovanja na županijskim skupštinama uvjetuje za inteligenciju, izuzevši odvjetnike, zemljišnim posjedom, ako ona ne boravi izvan gradova. Iako je inače pristajao uz »načelo, da inteligencija čim više bude zastupana«, smatrao je svoj prijedlog logičnom konsekvencom po Saboru usvojenog principa »da je u našoj zemlji kao i Ugarskoj najveći faktor posjed, ili da je onaj najveći faktor koj zastupa kakav interes«. ¹⁵⁸

Za njegovo shvaćanje različitih administrativnih pitanja značajna je težnja da, nadovezujući na prošlost, izbjegne svaku uniformnost i omogući daljnji opstanak raznolikim oblicima upravnog uređenja. Ne uviđa »zašto da upravo kod nas prestane sva različitost, da sve na jedanput niveliramo i da nikakvu različitost kod pojedinih ljudi i cijelih korporacija nepriznajemo«. ¹⁵⁹ Kao što je autonomni razvoj Dalmacije smatrao historijski opravdanim, tako je i za Rijeku zahtijevao da »njena posebna municipalna autonomija neoskvrnjena ostati imade«, a da ona bude kao »posebno tielo« pritjelovljena Hrvatskoj. ¹⁶⁰ Iz tih razloga, potkrijepljenih i opet historijskim argumentima, zagovarao je i molbu Virovitice da se »podigne na čast sl. povl. trgovišta«, što je većina Sabora i primila. ¹⁶¹

Iako je odlučno branio autonomno sudstvo (uvođenje županijskih sudbenih stolova), u čemu je također naišao na potporu saborske većine, ¹⁶² ipak se s još većom žestinom odupro zahtjevu da se izbor županijskog činovništva učini potpuno ili bar donekle neovisnim o volji velikog župana. Polazeći od načela ustav-

¹⁵⁶ Spisi saborski ... 1861, I, 57—58.

¹⁵⁷ Dnevnik sabora ... 1861, 911.

¹⁵⁸ Na i. mj., 714.

¹⁵⁹ Na i. mj., 661.

¹⁶⁰ Na i. mj., 647.

¹⁶¹ Na i. mj., 661—662.

¹⁶² Na i. mj., 740—741.

ne monarhije, nije se mogao složiti s mišljenjem da se »jedinim organom kraljevim kod slobodnih županijskih municipijah oduzme ono pravo, što su oni kroz vjekove uživali«. Pri tom je, »radi izkustva, koje mi podaje i prošastnost i život moj«, izrazio želju »da zakonotvorci naši vazda poštuju prava kraljeva, dana mu po zakonu i običaju, ako žele da kralj njihova prava poštuje«. ¹⁶³ Kao uvijek tako je i u tom pitanju polazio od svoga shvaćanja historijskog kontinuiteta koji je izrazio ovim, za njega, značajnim riječima: »Čuli smo ovih danah svašta govoriti ovdje proti privilegijam i povlasticam svakoga imena. Čuli smo pozivati se na duh vremena i vieka. Ali ja bi prije svega pitao onu gospodu, koja se toliko opiru svakim i najmanjim povlasticama, da li mi taj duh vremena, koji dolazi od zapada i od tuđega svieta, imademo vazda i u svemu slijediti i slušati? — Pitao bi, da li nije sav naš ustav i sustav države osnovan ponajviše na privilegijama i dekretima? [...] A čitav naš ustav i narodni život osnovan je više na duhu prošastnih vjekovah negoli na duhu sadašnjega vremena, čuvajmo se dakle vazda i u svemu slijediti samo taj duh vremena, jer će nam on podkopati i ustav i duh naroda«. ¹⁶⁴ Predložio je, dakle, da se u župansko pravo kandidacije županijskih činovnika, kao jedno od »starodavnih pravah organah kraljevskih«, ne dira. Sabor je, nakon oduže rasprave, u kojoj su se sukobila različita mišljenja, primio najzad kompromisni prijedlog kojim se velikom županu priznaje pravo kandidacije u zajednici s odborom izabranim na glavnoj skupštini županije. ¹⁶⁵

Od kulturnih pitanja Kukuljević je s uspjehom obranio teško napadani prijedlog da se »narodnom kazalištu« i dalje daje »mjesečna potpora«. Smatrao je to stvari nacionalnog opstanka, osobito građanstva. »Ja mislim«, rekao je, »da nemože nitko tajiti, koliko može djelovati narodno kazalište na naše pokvareno građanstvo i naše pokvarene i tuđe običaje. Mi znamo, kako je kod nas u glavnom gradu Zagrebu sve poniemčeno, a to je od onog vremena, kad se utemeljilo njemačko kazalište, koje je žalibože naša vlada našim novcem podupirala.« ¹⁶⁶ Na sjednici od 30. kolovoza Kukuljević je za Jugoslavensku akademiju položio 300 for. »u razteretnih zadužnicah« i obećao da će »kroz 10 godinah položiti u istu svrhu jošte 1000 forinti«. ¹⁶⁷

Hrvatski sabor nije mogao donijeti odluke o svim pitanjima o kojima je raspravljao jer je odjednom, na svojoj 103. sjednici 12. studenoga 1861, bio kraljevim »otpisom« na njegovu adresu raspušten. Otada se nije više sastajao pune četiri godine, sve do potkraj 1865. Kukuljević je kroz to vrijeme zadržao položaj zagrebačkoga velikog župana, iako je austrijska vlada, pod kancelarom A. Schmerlingom, provodila politiku centralizacije i nastojala da predstavnike svih zemalja u Monarhiji okupi u Carevinskom vijeću (Reichsratu) kao središnjem zakonodavnom tijelu. Hrvatska je, doduše, ostala i dalje potpuno neovisna o Ugarskoj, ali je takav sistem vladavine, nametnut Februarskim patentom odozgo, značio već sam po sebi očiglednu povredu starodavnog ustava ugarsko-hrvatskoga. Iz te protivurječne situacije Kukuljević nije potražio izlaz kao biskup Strossmayer koji se već na početku 1862. odrekao časti virovitičkoga

¹⁶³ Na i. mj., 731.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Na i. mj., 738.

¹⁶⁶ Na i. mj., 692.

¹⁶⁷ Na i. mj., 720.

velikog župana. Slijedio je u tome primjer svog prijatelja Mažuranića, koji je kao hrvatski kancelar smatrao da bi se ustupcima Beču moglo postići teritorijalno jedinstvo hrvatskih zemlja i osigurati njihova trajna neovisnost o Ugarskoj. Pravnom podlogom takve politike postala je Pricina izjava kojom se priznaju zajednički poslovi s Austrijom i koju je većina u Saboru odbacila.¹⁶⁸

Međutim, Kukuljević je do jeseni 1863. istupao dosta samostalno i nije u svemu slušao naloge koje je iz Beča primao. Dragutin Kušlan, veliki bilježnik Zagrebačke županije, koga je on ljeti 1863. privremeno a 1864. definitivno uklonio iz službe, i sam je 1863. konstatirao da je »ponajglavnije« upravo Kukuljević, vjeran »svojim slobodoumnim u tolikih javnih skupštinah dobe predožujuće i novije doba izvanrednom riečitošću izpoviedanim i činmi posvjedočenim načelom«, stajao »takorekuć na čelu opozicije« u borbi za ustavna prava. Tek u velikoj županijskoj skupštini održanoj 10. rujna 1862, konstatira Kušlan, Kukuljević je u važnom pitanju izbornog cenzusa za inteligenciju napustio svoj dotadašnji načelni stav, iako je već od kraja 1861. bilo slučajeva gdje je popuštao pritisku odozgo.¹⁶⁹

Prema Kušlanovu mišljenju na tu je promjenu utjecala poglavito afera koja je 9. veljače 1862. završila dvobojem između Kukuljevića i jednog oficira; prvi je tom prilikom — kako sam kaže — »zadobio i ranu na glavi«. Prosvjedujući, navodno, zviždanjem protiv bečkog valcera kao tuđinskog plesa na jednoj zabavi u »Dvorani«, na kojoj su se pojavili i omraženi njemački oficiri — a zbog njih su čak i brojevi tombole bili izvikivani na njemačkom jeziku — Kukuljević je sam izazvao taj sukob, koji mu je donio veliku popularnost u građanstvu, ali ga je gotovo lišio velikožupanske časti.¹⁷⁰ Kušlan je Kukuljevićev postupak, koji je on sam kasnije opravdavao »borbom proti tuđinstvu«,¹⁷¹ ocijenio kao »lahkomni dječinski čin« i smatrao da je on, »možebiti«, »bio prvobitni i glavni uzrok i povod« njegovu »otpadu, nad kojim narod plaće« jer je »izgubio može biti za naviek jednog od svojih najviernijih sinovah«, a i prijatelji njegovi plaću, jer su u njemu izgubili »druga i brata svog«.¹⁷²

¹⁶⁸ O politici I. Mažuranića kao kancelara usp. Jaroslav Šidak, Ivan Mažuranić kao političar, *Kolo*, n. s. III/II, 349—383, a o hrvatskoj politici u to doba uopće J. Šidak, *Die kroatische Politik in den sechziger Jahren des XIX. Jahrhunderts bis zum kroatisch-ungarischen Ausgleich (1868)*, *Österreichische Osthefte* IX, Wien 1967, 197—212, i *Povijest hrvatskog naroda od 1860—1914*, Zagreb 1968, 18—27.

¹⁶⁹ Koncept Kušlanova odgovora Kukuljeviću, nedatiran, ali napisan na početku ljeta 1863, vjerojatno nešto prije 9. lipnja, do kojega dana je Kukuljević produžio Kušlanu rok za odgovor, u *Nac. i sveuč. biblioteci*, R 5869, br. 51.

¹⁷⁰ Usp. o tom Vasilije Krestić, Prilozi za biografiju Ivana Kukuljevića, *HZ XIX—XX*, 1966—67, 393—404. Kušlanov gore spomenuti tekst autor ne upotrebljava.

¹⁷¹ Rukopis u *Arhivu JAZU XV*, 23/B 39.

¹⁷² V. bilj. 169. — Kukuljević je, »u smislu naloga [...] dvorske kancelarije« od 16. svibnja 1863, osudio 30. i. mj. Kušlana zbog prekoračenja »djelokruga službovanja« koje je, navodno, počinio svojom okružnicom od 9. V protiv uvođenja velikih političkih općina, a 6. rujna mu je, »uslied preduzete [...] u smislu visokih odpisah dvorske kancelarije disciplinarne iztrage«, obustavio službu i plaću.

Kušlan je u svom spomenutom odgovoru Kukuljeviću napisao, među ostalim, ove riječi što odražavaju svu težinu krize u koje su tada odnosi između tih starih prijatelja zapali: »Ako me u ovom poslu zanese čuvstvo te mi izvabi iz dna srca rieći i uspomene, koje su možebiti više namienjene Ivanu, drugu djetinske dobe moje a kasnijem prijatelju i suborcu na bojištu narodnom i političkom, nego li velikom županu i vrhovnom upravitelju ove županije, koje sam ja veliki bilježnik, to će mi Vaša presvjetlost dobrostivo oprostiti za ovaj put.«

Usporedo sa zaoštavanjem vladina kursa prema opoziciji Narodne stranke, Kukuljević se sve više odvajao od svojih starih prijatelja i suboraca u njenim redovima. Bogoslav Šulek osudio je u jednom pismu od 6. lipnja 1863.¹⁷³ njegovo »impertinentno ponašanje« i nazvao ga »zatočenikom Agramerice« tj. zagrebačkih novina na njemačkom jeziku, koje su najzad postale vladinim organom, a 9. rujna je već sa sigurnošću ustvrdio da je potpuno prešao »u logor natražnjački, gdje je već našao Vukotinovića«.¹⁷⁴ Od toga vremena je Kukuljević, uz Ljudevita Vukotinovića koji je bio veliki župan križevački, doista postao istaknutim pobornikom Schmerling-Mažuranićeve politike. U jesen 1863. potekao je iz Beča, zacijelo od samoga kancelara, »nalog« da Kukuljević, zajedno s drugim istomišljenicima, nastoji u Hrvatskoj »stvoriti niekakovu stranku na koju se vlada osloniti može«.¹⁷⁵

Budući da je Schmerling u to vrijeme uspio dovesti u Reichsrat predstavnike erdeljskih Rumunja, što ga je znatno približilo cilju njegove politike, postalo je osobito važnim pitanjem ulaska Hrvatske u taj forum. Da se to postigne, trebalo je u budućem Saboru osigurati većinu, a to se moglo provesti samo pojačanom političkom djelatnošću koja se nije dala zamisliti bez odgovarajuće stranačke organizacije i štampe. Kukuljević je sudjelovao na sastanku velikih župana kod Mažuranića na kojem su bili utvrđeni uvjeti, pod kojima bi Hrvatska mogla ući u Reichsrat i koji bi uz to mogli poslužiti kao program za novu stranku.¹⁷⁶ Tako je u mjesecu prosincu nastao spis pod naslovom: »*Uvjetno ili bezuvjetno?*«, koji je u siječnju 1864. štampan »kao manuskript« i u kojem je jasno izložena misao nagodbe između Austrije i Hrvatske uz uvjet priznanja njezine teritorijalne cjelokupnosti, izdvajanja zemaljskog budžeta i dr. Iako Kukuljević, kako sam tvrdi, nije neposredno surađivao na tom spisu,¹⁷⁷ on se ipak starao o njegovu širenju, a u isto vrijeme nastojao da za novi vladin organ pronađe sposobnog urednika.¹⁷⁸ Poslije dugog traganja našao ga je u osobi svoga prvog biografa — Đure Deželića, a prvom broju »Domobrana«, koji je ugledao svjetlo 14. svibnja 1864, napisao je i uvodnik. Iako mu je i dalje bio suradnikom, ipak je poglavitu brigu za njegovo izlaženje i usmjeravanje preuzeo Vu-

¹⁷³ Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću, Građa za povijest književnosti hrvatske 19, 1950, 45. Još 16. XI 1862. ban J. Šokčević ubraja Kukuljevića, pored Mrazovića i Strossmayera, među »najegzaltiranije ljude« (A. Ivić, Arhivska građa o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima V, 1931, 135.)

¹⁷⁴ Na i. mj., 45.

¹⁷⁵ Pismo O. Utješenovića-Ostrožinskog Kukuljeviću, 13. IV 1864. (Krestić, n. dj., 399.)

¹⁷⁶ Djela Adolfa Vebera zagrebačkog kanonika V, 1889, 351.

¹⁷⁷ Na i. mj., 352. Usp. i Kukuljevićev članak: »Vidovdanu«, *Domobran*, 15. XII 1865, br. 287, gdje pisanje nekih listova o njegovu sudjelovanju »pri sastavljanju« toga spisa naziva »lažljivim«.

¹⁷⁸ Usp. o tome Smičiklas, n. dj., 72—73. On izričito tvrdi da je upravo Kukuljevića »zapala teška zadaća, da stvara u Hrvatskoj stranku, koja će makar »u vjetno« unići u taj bečki sabor« (71—72), a da ga »je zapala i teška briga«, da za novu stranku [...] osnuje dnevnik« (72). Istaknutu ulogu Lj. Vukotinovića u tim akcijama Smičiklas ne uzima u obzir.

kotinović.¹⁷⁹ Tek s pokretanjem »Domobrana« može se govoriti o postojanju nove, Samostalne narodne stranke.

Čini se da je upravo sporo rađanje vladine stranke opet u Beču pobudilo sumnju u Kukuljevićevu privrženost. Još sredinom ožujka 1864. nije se ondje ništa znalo o rezultatu njegova rada na tome, a ni on sam nije od sebe davao glasa.¹⁸⁰ Pored toga, Kukuljević očito nije imao naročite sklonosti za administraciju, a nije se mogao osloniti ni na sposobno činovništvo.¹⁸¹ Ipak mu je konačno opredjeljenje za Mažuranićevu politiku osiguralo daljnji ostanak na položaju velikog župana, a 2. srpnja 1865. bio je čak privremeno imenovan i baškim namjesnikom.

Da je Kukuljevićevo pristajanje uz Samostalnu narodnu stranku proizlazilo iz određenoga političkog uvjerenja, a ne iz nekih materijalnih i osobnih interesa, dokazuju njegovi članci objavljeni 1864. i 1865. u »Domobranu« te govori održani u Hrvatskom saboru 1865. i 1866, dakle za čitavo vrijeme postojanja te stranke. Samo radi toga uvjerenja on je »kroz ovo šest godina (tj. od svog imenovanja za velikog župana 1861; J.Š.) pretrpiti imao« toliko »progona i psovanja i duševnih udaraca radi kojekakvih vladinih naredbah«, koje je »kao čestit čovjek po dužnosti i zakletvi svojoj vršiti morao«.¹⁸²

U uvodniku prvom broju »Domobrana« od 14. V. 1864, koji ima programatsko značenje za sam list i politički pravac koji je on zastupao,¹⁸³ Kukuljević je vrlo jasno ocrtao »Naše stanje i našu zadaću« u tom času. Polazeći od zaključaka Hrvatskog sabora 1848, on je ponovo istakao zastavu austroslavizma kao jedine politike koja u tadašnjim prilikama može biti korisna za sve slavenske narode u Monarhiji — dakako, uz uvjet ravnopravnosti među svima narodima. Prema njegovu mišljenju, »znađe s a d a sva liberalna Europa, da su Hrvati g. 1848. onako misliti m o r a l i, upravo iz ljubavi prave obćenite slobode, te iz oduševljene privrženosti k svojoj domovini i k svojim starodavnim pravam«. Zahvaljujući takvoj politici, konstatira on, učinjen je tada »ogromni korak napred; jer smo pomogli pobijediti j e d n o g a neprijatelja, koj je smrću grozio našoj narodnosti i našoj državnoj i pravnoj samostalnosti; jer smo pomogli odtisnuti preko granicah drugoga neprijatelja, koj je historičkim pravom u ruci u ono doba lukavo vrebao na naše more i primorje«.

Za politiku samostalaca u cjelini svakako je značajna konsekvencija koju je Kukuljević povukao iz tog iskustva 1848. »Naprema ovoj borbi za n a r o d-

¹⁷⁹ Obrana Edvarda Vrbaničića od napadanja gosp. Ljudevita Farkaš Vukotinovića, 1864: »[...] stvorio je ‚Domobran‘, te potpisao s tiskarom Albrechtom pogodbu o njem, osiguravši mu naknadu svega troška. Do sada ‚Agramerica‘ i ‚Domobran‘ sasvime zavise od volje g. V-a [...] da ovimi novinami g. V. kao njihov gospodar upravlja, to ću mu ako zaište sa svjedoci dokazati« (7).

¹⁸⁰ Usp. Utješenovićovo pismo od 13. IV 1864 (bilj. 170): »... od Tvoje strane još nije glasa, kako si uspio? Učinit ćeš dakle vrlo dobro, ako nastojiš čim prije zadovoljiti tom nalogu, i o tom bar nešto izviestnoga ovamo prijaviti. Zaista je skrajnje vrijeme, da se saznade pri čem je vlada u Hrvatskoj, i može li se na koga osloniti.«

¹⁸¹ Usp. o tome Krešić, n. dj., 393 i 398. — Govoreći o Kukuljeviću kao velikom županu Adolfo Veber, Poviest nagode s Ugarskom Djela... V, 1889, 362, ističe »slaboće njegove i više počinjenih u službi što silovitostih što nespretnostih«.

¹⁸² Pismo M. Ožegoviću 9. VII 1867 (Smičiklas, n. dj., 74).

¹⁸³ »Naše stanje i naša zadaća«, *Domobran*, br. 1, 14. V 1864. Članak nije ovdje potpisan, ali je 1867. unesen u izdanje »Njokoliko političkih spisah Ivana Kukuljevića Sakcinskoga (1864—1867)«.

nost«, kaže on, »borba je za ustavnost i građansku slobodu daleko manje vrijednosti za nas, budući da u toj borbi nestojimo mi Slaveni osamljeni, nego stoje uz nas poredani svi ostali austrijski narodi, da ne rečemo svi narodi europski; a za nas Hrvate na póse, borba je ova tim laglja, što mi vojujemo ujedno pod barjakom historičnoga, neproigranoga našega prava.«

Na dilemi: narodnost ili ustavnost i građanske slobode lomila se od revolucije 1848. ne samo hrvatska politika, nego i politika drugih slavenskih naroda u Monarhiji — osim Poljaka. Na njoj se rascijepala i Narodna stranka, čija je matica u vrijeme Schmerlingova centralizma dala prednost ustavnosti pred narodnošću i tako se, u stvari, našla na strani unionista. Kukuljević, pri tom, nije odbacivao zak. čl. 42. od 1861. koji je, doduše, izražavao sklonost prema realnoj uniji s Ugarskom, ali je počivao na pretpostavci o prekidu svake pravne veze s njome 1848. i izričito je obnovu te veze uvjetovao zemljišnom cjelokupnošću i priznanjem samostalnosti. Budući da Mađari nisu od 1861. pokazali nimalo volje da taj članak priznaju, to ni pitanje zajedničkih poslova za svu Monarhiju ne ovisi o prethodnom sporazumu s Ugarskom, pa Hrvatska može i sama pristupiti njegovu rješavanju na temelju Pricine manjinske izjave od 5. kolovoza 1861. »Stavljajući se ovako«, zaključuje Kukuljević, »na politički temelj slavne za nas godine 1848. i saborskoga zaključka i zakona god. 1861., držeći se nadalje glede odnošaja prema centralnoj vladi načela saborske manjine od 1861., djelovat ćemo vazda otvoreno i samosviestno, bez ičijega uplivanja i podticanja [...]«.

Kukuljević je tu načelnu podlogu samostalske politike, u odnosu prema drugim dvjema strankama i Južnim Slavenima uopće, opširnije razradio u daljnjem članku: »*Narodna moralna snaga južnih Slavenah i hrvatske političke stranke.*«¹⁸⁴ U njemu je ispravno uočio osnovni uzrok zamršenim i protuslovnim prilikama u kojima se tada hrvatska politika kretala. »Mi«, konstatirao je, »dobismo g. 1861. domaću autonomnu vladu, ali sveobći upliv centralne vlade ostade, niti su granice neodvisnoga djelovanja ovoj i onoj vladi točno naznačene. Mi hoćemo da uživamo u potpunom smislu stari ustav i stare municipalne institucije, ali novi provizorni zakoni nesudaraju se ni malo s tim ustavom i s timi inštitucijama. Mi zahtievamo od svih organah vlade ustavno postupanje u smislu starih zakonah i povlasticah, ali svakoga najmanjega člana političke i juridičke uprave veže propisani novi provizorni zakon. Kolika su to bitna protuslovlja, kolike teškoće za svakoga slobodoumnoga i domoljubnoga člana javne uprave i njegovih prijatelja.« Tom je analizom objasnio i svoj vlastiti položaj unutar jednog političkog sistema koji je prvenstveno bio rezultat nesnalaženja i dubokih protuslovlja u samom centru Monarhije. Ovu činjenicu, za hrvatsku politiku u cjelini a Narodnu stranku napose doista presudnu, najbolje obilježava okolnost da Kukuljević svega pola godine prije potpunog povlačenja Februarskog patenta od 26. II 1861, na kojem je Schmerlingov sistem pravno počivao, smatra da se, u interesu bolje budućnosti Hrvatske, ne valja mnogo obazirati »ni na stare zakonotvorne saveze naprema Ugarskoj, niti na nove zakonotvorne institucije naprema 26. veljače, na kolikogod stoje u protuslovlju sa zahtjevi naše autonomije«. Budućnost, pak, Hrvatske vidi osiguranu »jedino u što većoj solidarnosti s ostalimi austrijsko-slavenskim plemeni, nu

¹⁸⁴ *Domobran*, 1, III 1965, br. 49, s potpisom: I. K. S.

zajedno i u solidarnosti krune ugarske, kolikogod se tiče skupnih kardinalnih pravah, a i s kriepkim uzdržanjem Austrije, kao jedinom polugom našega narodnoga i političkoga i autonomnoga uzdržanja, i jedinom zaprieком kojekakvih tuđih, nam veoma opasnih budućih političkih kombinacijah». ¹⁸⁵

Teško je reći što je Kukuljević pod tim političkim kombinacijama mislio. Samo je jedna tada bila uistinu »veoma opasna«, a to je bio dualizam, protiv kojega se Kukuljević dosljedno borio. Uzme li se u obzir njegova tadašnja djelatnost u cjelini, ne može se smatrati opravdanom tvrdnja Pavla Čavlovića u pismu Vuku Karadžiću od 24. III 1863. »da je Kukuljević ovdje upravo glava tako prozване hrvatomanske ili srbožderske partaje«. ¹⁸⁶ Neke takve »partaje« nije tada u Hrvatskoj uopće bilo, a ni Stranka prava nije još postojala niti joj je Kukuljević ikada pripadao. Pogotovu se to ne može reći za Samostalnu narodnu stranku, koje tada još također nije bilo, a kasnije su joj znatnim dijelom pripadali i Srbi. »Crni kabinet«, o kojem je u Zagrebu tada mnogošta ovisilo, sastojao se od Nikole Krestića, Dane Stanisavljevića i Nikole Urice — od kojih ni jedan nije bio Hrvat. ¹⁸⁷

Za Kukuljevićevo shvaćanje odnosa prema Srbima u to doba značajna su dva njegova teksta. Godine 1862. izdao je anonimno pjesmu »*Molitva hrvatskoga rodoljuba*«, u kojoj zadnja strofa — nadovezujući na prvu gdje se spominju »bratja Srbliji, Bugari, Slaveni« — glasi:

»Daj o Bože, bratskoj da u slozi
Roda sreću ništa već ne sgrozi, —
Ti rod ravnaj, Ti ga napred vodi
K veličini, k prosvjeti, k slobodi.« ¹⁸⁸

¹⁸⁵ Da bi što bolje potkrijepio svoju tvrdnju, u osnovi točnu, da je Kukuljević smatrao uniju s Austrijom i »uvjetni« ulazak u Reichsrat potrebnim radi suradnje »s ostalom slavenskom braćom«, Smičiklas, n. dj., 72, ponovo se poziva na spis »Kakov ima da bude naš savez s Ugarskom« i na Dodatak tom spisu iz g. 1865. Čini to pogrešno pretpostavljajući da spis potječe od Kukuljevića (usp. bilj. 135). Odgovarajući 15. XII 1865. beogradskom *Vidovdanu* (v. bilj. 177), Kukuljević je opravdano osudio njegovo pisanje, prema kojem je tobože u svom govoru od 27. studenoga i. g. izjavio da je za savez »samo s Bečem« (!). Tom je prilikom odbacio kao neistinitu i tvrdnju da je ikada »govorio za reichsrath ili za patent 26. veljače«.

¹⁸⁶ Durković-Jakšić, Branislav, 115. — Autor donosi taj podatak bez ikakve kritičke primjedbe; na taj način pobuđuje u čitaoca dojam kao da se radi o utvrđenoj činjenici. S obzirom na sličan podatak o Kukuljevićevo tobožnjem odnosu prema ćirilici (v. bilj. 120), ne može se izbjeći zaključak o nedovoljnoj objektivnosti autora prema ličnosti koja takav postupak ne zaslužuje.

¹⁸⁷ Veber, n. dj., 362: »I na crni kabinet, to jest privatne sastanke kod odvjetnika Nikole Krestića, u kojih su kolo vodili sam Krestić, Dane Stanisavljević i omraženi gradski kapetan Nikola Urica, obori se opozicija tom žešćom vatrom, što si je to društvo steklo toliko moći, da je odsada domaća naša vlada po njegovu savjetu rješavala i najvažnije državne poslove.« — Pišući o događajima 1862. Martin Polić, *Parlamentarna povjest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa bilježkama iz političkoga, kulturnoga i društvenoga života I, 1899, 120, konstatira: »U društvu 'Dvorani' rodio se je 'Crni kabinet', koji je bio vrst eksekutivnoga odbora hrvatske centralističke stranke, te je sliedećih godina mnogo zahvaćao u javne poslove«.*

¹⁸⁸ *Molitva hrvatskoga rodoljuba*. (Prvi put tiskana u *Naše gore listu*.) U Zagrebu 1861. (pogrešno mjesto 1862, kako je označeno na vanjskom naslovnom listu i kako slijedi iz teksta o g. 1861. na str. 12). Kukuljević ju je 1874. uvrstio u svoju zbirku »Povjestne pjesme«, 47—49.

A 1866, objašnjavajući svoj istup iz Jugoslavenske akademije, navodi kao jedan od razloga taj da se među prvim imenovanim članovima nalazi samo jedan Srbin. U tom tekstu, napisanom u obliku pisma s.d. 17. VIII, kaže među ostalim: »Ti znaš, što mi stariji književnici o S è r b i m a mislimo, nu ako ih i radi njihovog suvišnog fanatizma za specifično sèrbstvo korimo, jer smo osvedočeni, da niti sèrbstvo niti hèrvatstvo, sàmo po sebi nikad ništa velikoga stvoriti neće, to moramo ipak priznati, da smo se mi, osobito stariji književnici, sa sèrbskom knjigom, te duhom i smierom, kojim je pošla bila sèrbska književnost, počamši od Obradovića, Davidovića i Karadžića, veoma mnogo okoristili.«¹⁸⁹

Iste nazore kao u spomenutim člancima Kukuljević je iznosio i u svojim govorima u Hrvatskom saboru, koji su se i tada odlikovali formalnom izgrađenošću i smisaonim sadržajem. Upozoravajući na opasnost koja prijeti na Jadranskom moru i ispod Karpata, izrazio je u govoru od 27. studenoga 1865. mišljenje da Carevinu austrijsku »braniti i čuvati moramo, ako želimo s carevinom i mi da nepropadnemo«. Članak 42. od 1861. nazvao je, prema primjeru engleske *Magna charta libertatum* (1215), »velikom kartom i listom slobode naroda našega«, zahtijevajući da ga se Hrvati moraju »i nadalje čvrsto držati«. Pitanje Vojne krajine, za koju je tražio »što tješnje združenje« s Hrvatskom, povezo je s onom »idejom našom velikom, koju će ona u život pretvoriti«, pomišljajući pri tom zacijelo na konačno rješenje istočnog pitanja.¹⁹⁰

U raspravi o odnosu prema Ugarskoj, Kukuljević je u govoru od 9. veljače 1866.¹⁹¹ bio već načistu s činjenicom da zastupa načela koja mu ne mogu biti »u prilog«, jer — kako se slikovito izrazio — »u čitavom carstvu duva sada silan vjetar magjarski, kojega silu čutimo i u ovoj sabornici, od koje se sile niže ova sabornica sad na ovu, sad na onu stranu«. Uza sve to je uporno branio »temelj javnoga i historičnoga prava trojedne kraljevine od hrvatske pragmatičke sankcije do zak. članka 42, i opravdano upozoravao da prijedlog o »zajedničkom zakonotvornom organu« s Ugarskom vodi »u goli puki dualizam, koji je pogibeljan ne samo našoj zemlji, nego i svim narodom austrijskim, koji je pogibeljan osobito svim plemenom slavjanskim«. Tom je prilikom izrekao one riječi koje sadrže ključ za razumijevanje njegova političkog stava

¹⁸⁹ »Pismo I. K. S. o uzroku svoga zastupljenja iz akademije jugoslavenske. (Pre-tiskano iz *Narodnih novinah.*)«

Dosljedan svom prijedlogu o nazivu za narodni jezik, podnesen u Saboru 1861, Kukuljević je i u saborskoj raspravi o prijedlogu Jovana Subotića 29. I 1866, da se naziv »naš« za narod zamijeni oznakom »hrvatsko-srbski«, predložio da se upotrijebi formulacija: »naroda imena hrvatskoga i srbskoga« (Dnevnik sabora... 1865—67, 163). Za ispravnu ocjenu Kukuljevićeva stajališta u pitanju hrvatsko-srpskih odnosa u 60-tim godinama veoma je važan njegov članak: »*Naša prošlost*« (*Dragoljub, Hrvatski kalendar za prestupnu godinu 1864*, 48—66). U njemu on, među ostalim, piše: »Tek što se ponješto zasuše jaruge, koje nas dieliše, eto ih stadoše nevješte ruke opet odkapati. Srbski zemljovidi zahvatiše malo ne sve, što se slavenskim jugom zove; Srbli su svi i svuda; njihovi misionari nisu zadovoljni, što si oteše ime od propasti, već se to ime naviešća i tamo, gdje mu prije ni spomena nebijaše [...] Što Srbi Hrvate i hrvatsko ime hoće stegnut sad na šaku kajkavacah, sad na šaku čakavacah, to je razlog, proti komu odgovara narod sám. Da onuda siže hrvatstvo, dokuda se ime hrvatsko znade, pa isto tako i srbstvo. A to znademo, da ime hrvatsko daleko da sobom ostavlja međe trojedne naše kraljevine.« (52)

¹⁹⁰ Dnevnik sabora... 1865/67, 24—26.

¹⁹¹ Na i. mj., 232—235.

uopće, a u 60-im godinama napose. »Oprostite«, rekao je, »što to opet i opet ovdje navadam; ali što je u meni od mladosti ukorenjeno, što je sa mnom raslo i zorilo, što će sa mnom i umrijeti, sa mnom u grob leći, od toga odustati nemo-gu, jer se obzirem i obzirat ću se uvijek na Slavjanstvo austrijsko.«¹⁹² Točno je predvidio da će se Hrvatska, u slučaju zajedničkoga zakonotvornog organa, »m o r a t i pokoriti svemu onomu, što će u najglavnijih pitanjih novca i vojske učiniti Ugarska, ako i nećemo odmah s početka kojekakove druge predmete njoj žrtvovati«, i da će se njezin narod neizbježno naći u položaju koji nad sobom ima tri gospodara, tj. autonomnu, ugarsku i austrijsku vladu.

Najzad je u govoru od 18. prosinca 1866,¹⁹³ kada je nakon neuspjelih pregovora s Mađarima trebalo donijeti konačnu odluku o nagodbi s Austrijom, s vrlo uvjerljivim argumentima osudio politiku čekanja i ponovo suprotstavio tadašnjici samostalni položaj u kojem se Hrvatska nalazila 1848. kada je njezin narod prvi »razvio [...] barjak narodnosti, te prvi utemeljio pokraj slobode i ideju veliku ravnopravnosti narodah i narodnostih, koju su svi drugi narodi za njim poprimili«. Budući da ta ideja određuje smjer daljnjem historijskom razvoju u cijeloj Evropi, »neznamo razloga« — zaključio je — »zašto da mi nesledimo i nenastavimo ono, što smo tako slavno god. 1848. započeli«. U skladu sa svojim osnovnim načelom koje je ideju narodnosti pretpostavljalo ideji ustavnih i građanskih sloboda, Kukuljević je taj govor završio konstatacijom da »narod budan i samosviestan neće primiti ustava, koj na zlatnoj zdjeli nosi najljepša obećanja, najslobodnijih inštitucijah, a unutra sadržava otrov, koji mu živalj narodni truže, koji mu njegovu narodnost, njegov obstanak, njegovo pravo historičko, nasljedbinu djedovah, podkopava«.

Hrvatski sabor je 19. prosinca 1866. sa 86 glasova ponovo udruženih narodnjaka protiv 43 glasa unionista i uz 4 uzdržana (među njima A. Starčevića) odobrio izvještaj Regnikolarne deputacije i prijedlog da se povedu neposredni pregovori o nagodbi s Bečom. Otada više Samostalna narodna stranka nije imala razloga da postoji jer je matična Narodna stranka prihvatila njezinu politiku — dakako, u izmijenjenim prilikama, kada je nakon izgubljenog rata protiv Pruske nestalo opasnosti svenjemačke politike, a rujskim se manifestom od 1865. državnopravni razvoj Monarhije vratio na Oktobarsku diplomu od 1861. Međutim, taj zaokret u hrvatskoj politici uslijedio je prekasno, jer je austrijsko-ugarska nagodba bila već u načelu zaključena.

Za vrijeme izlaženja »Domobrana«, koji je posljednji put izašao 31. ožujka 1866. kada se već jasno nazrijevala ova promjena, Kukuljević je, pored naprijed spomenutih članaka objavio u njemu više priloga u kojima je branio teritorijalno jedinstvo hrvatskih zemalja i historijskim argumentima nastojao objasniti državnopravni položaj Hrvatske.¹⁹⁴ Taj je pogled u prošlost smatrao potrebnim da bi pokazao kako nije korisno »na novo stupati u onaj savez (tj. s Ugar-

¹⁹² Isto, 235.

¹⁹³ Na i. mj., 585—586.

¹⁹⁴ To su članci: Međumurje po historiji i po narodu hrvatsko, 30. XI 1864, br. 165; Županija varaždinska i magjaromanija u Hrvatskoj i Slavoniji, 24. XII 1865, br. 185; Skopčani dielovi Ugarske (Slavonia—Croatia), 29. XII 1865, br. 188; Zakoniti odnošaji Hrvatske, Dalmacije i Slavonije prema Ugarskoj, 15.—24. IV 1865, br. 87, 89, 90 i 93. Svi su ti članci izašli i kao posebna izdanja.

skom; J. Š.), koj nam se je već iskazao pogubnim«, kako »nevalja dakle opet igrati igru, u kojoj smo već toliko putah izgubili, — te bi nam se napokon moglo reći i to s punim pravom: koj ludo traži pogibelj, u njoj će propasti!«¹⁹⁵

Kukuljević je, među ostalim, uznastojao da Hrvatski sabor potakne na brže rješavanje »predmeta urbarialskog«, koji je od 1848, kada je kmetstvo bilo ukinuto, nepovoljno utjecao na sav gospodarski i društveni razvoj svojim polovičnim i otvorenim problemima. Smatrao je da taj predmet »glede gornicah, desetinah (vinskih; J. Š.), i glede komasacije tj. razdieljenja šumah, pašnikah« zavređuje »najveću pozornost čitavog naroda, jer od ovog predmeta zavisi blagostanje većine naroda u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, i zavisi sva skoro materijalna budućnost naroda našega«. Predložio je, dakle, da se on »naznači izza predlogah kraljevskih na prvo mjesto dnevnog reda«, ali se većina zastupnika nije s tim prijedlogom složila. Iz Kukuljevićeve se govora ne vidi kako je u pojedinostima zamišljao uređenje pravno vrlo zamršenog urbarijalnog pitanja, ali je — vjeran svojim socijalnim shvaćanjima — nalazio rješenje u nekom kompromisu koji bi zadovoljio i seljaka i »od starine najzaslužniji u našoj domovini stalež vlastelinski.«¹⁹⁶

Unutrašnje protuslovlje između Kukuljevićevih načelnih shvaćanja, kako su ona tada dolazila do izražaja u njegovim tekstovima i govorima, te njegove službene djelatnosti kao velikog župana nije on uspio prevladati do kraja svoga službovanja. Nedostaje podataka koji bi mogli objasniti motive što su ga u ožujku 1867. potakli da, u opreci s čitavom javnošću i mnogim političkim sumišljenicima, provede u život naredbu o uvođenju opće vojne dužnosti. Naredba, sama po sebi, nije nailazila na otpor, ali je njezino provođenje neustavnim putem, mimo sabora, kako Ugarskog tako i Hrvatskog, izazvalo snažan pokret za obranu ustava pred kojim je vlada u Ugarskoj uzmakla, ali je u Hrvatskoj ostala i dalje uporna, iako su joj se municipalne vlasti od reda usprotivile. Tom su se pokretu priključili i veliki župani Ljudevit Vukotinović i Delimanić, koji su zbog toga bili lišeni svoje časti.¹⁹⁷ Kukuljević je, oslonjen na formalni zaključak županijske skupštine, udovoljio nalogu odozgo, što je bilo utoliko neshvatljivije jer je put u dualizam bio već u to vrijeme jasno zacrtan i javnosti dobro poznat. Bila je to velika politička pogreška, koja je općenito oštro osuđena, a u uvodniku narodnjačkog »Pozora« čak ocijenjena kao »gnjusna prevara«. Kukuljevićevo ime, pisao je »Pozor«, »njekoč dobra, svjetla glasa, od duže doba potamnilo, poslje jučerašnjega dneva izumire, to jest, živiti će, da se kamenuje, dok živio bude«. ¹⁹⁸ Ubrzo zatim, 26. lipnja 1867. Kukuljević je bio umirovljen, a još uoči tog događaja organizirao je pripreme i skupljanje materijala za slavonsku izložbu u Moskvi. Zadaću »centralnog odbora« za taj posao preuzelo je, na njegov poticaj, »Društvo za jugoslavensku povjestnicu«, kojem je ionako bio

¹⁹⁵ Zakoniti odnošaji..., *Domobran* 1865, 24. IV, br. 93.

¹⁹⁶ Dnevnik sabora... 1865/67, 69.

¹⁹⁷ Usp. o tome Polić, n. dj., I, 259—261. Pišući 1899, deset godina poslije Kukuljevićeve smrti, Polić, među ostalim, konstatira: »I najveći štovatelj Ivana Kukuljevića, koji je za hrvatski narod stekao neprolaznih kulturnih zasluga, spominju se još i danas sa žalošću njegova postupka u tom pitanju« (260—261).

¹⁹⁸ *Pozor*, 8. III 1867, br. 57: »Kukuljević«.

predsjednik.¹⁹⁹ Međutim, u slavenskom »hodočašću« u Moskvi, kojim su austrijski Slaveni, osim Poljaka, odgovorili na uvođenje dualističkog sistema u Monarhiji, nije sudjelovao.

IV

Ipak — uvodničar »Pozora« je Kukuljevića prerano osudio na političku smrt. U razdoblju kojem je udarila pečat teška borba Narodne stranke protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe i vladavine baruna Levina Rauha Kukuljević je odvažno stajao na braniku svojih nacionalnih ideala. Zbog pjesme »Što je prošlost hrvatska!«, koja je 1868. izašla u prvom broju »zabavnog, poučnog i književnog lista« »Dragoljub«, časopis je bio zaplijenjen, a autoru je zaprijetila opasnost da bude osuđen na zatvor.²⁰⁰ Podatak o njegovu autorstvu jednog članka iz 1868. u kojem se Nagodba osuđuje nije, doduše, točan,²⁰¹ ali je Kukuljević 1871. izdao u Beču anonimno opsežniji spis pod naslovom: »*Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich*«,²⁰² u kojem je nagodbi suprotstavio temeljit prikaz hrvatskoga državnog prava. Opravdano je Smičiklas konstatirao da »u jednoj cjelini ne imamo ni danas historijskoga nacrtu o državnom pravu hrvatskom na jeziku hrvatskom ovakova, kakov je ovaj njemački od Kukuljevića, premda je pisan u povodu tadanje političke situacije«, a ta ocjena, napisana prije gotovo osam desetljeća, još uvijek stoji.²⁰³

Pošto je Nagodbu u pojedinostima usporedio s hrvatskim historijskim pravom, Kukuljević je zaključio da je nagodba »odbacila cijelo legitimno i historijsko pravo Hrvatske« i da je od starog i časnog kraljevstva, koje se s Ugarskom spojilo na temelju potpune samostalnosti, učinilo tabulu rasu i pretvorilo ga u jednu od najnemoćnijih pokrajina u Ugarskoj«. Kao »posljednju riječ« uputio je Ugarskoj zahtjev za revizijom Nagodbe kojom bi se Hrvatska, »u slobodnom savezu s Ugarskom i na bazi svojih naslijeđenih prava, opet uspostavila«. U protivnom bit će svaki poštenu

¹⁹⁹ Pismo Kukuljevića N. A. Popovu, tajniku Slavenskoga dobrotvornog komiteta u Moskvi, 11. lipnja 1866. (Ivan Očak, Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća, *HZ XIX—XX*, 1966—67, 373.) — Milan Prelog, Pout' Slovanů do Moskvy roku 1867, Praha 1931, ne spominje ovu Kukuljevićevu djelatnost.

²⁰⁰ Zaplijenjeni arak s tom pjesmom nalazi se u ostavštini Kukuljevića, *Arhiv JAZU* D X 21, s njegovom naknadno unesenom bilješkom: »Radi ove pjesme pod izragu stavljen i skoro zatvoren.« — Broj 1. »Domobrana« II, 1868, koji je ponovo izašao nakon zapljene, ima na 3. str. dolje bilješku redakcije s ovim tekstom: »Ovdje je sledila pjesma Iv. Kukuljevića pod naslovom »Što je prošlost hrvatska«, radi koje nam je 1. br. uzapćen i tužba povedena. Mjesto njezino dopunjujemo iz broja II. pripovjedke: »Medvjedgradski duh.« — Kukuljević je ovu zaplijenjenu pjesmu unio u svoju zbirku »Povjestnih pjesama«, 1874, 70—72, ali joj je dodao pet novih strofa i dosta ju je promijenio pravopisno i sadržajno.

²⁰¹ Smičiklas, n. dj., 86, bilj. 4, pripisuje Kukuljeviću »raspravu«, koja je izašla anonimno u bečkom časopisu *Vaterland* pod naslovom »Der alte Verband und der neue Ausgleich«, 1868 (i pos.). Autor, koji se sakrio pod oznakom: »Von einem Kroaten«, bio je bar. Metel Ožegović.

²⁰² Kukuljević je taj spis (66 str.) izdao u vlastitoj nakladi. Izdajući ga 1883. po drugi put, ali u »vrlo ograničenom broju primjeraka« i to u Zagrebu, Kukuljević je u predgovoru datiranom 28. VIII 1883. priznao autorstvo prvog izdanja.

²⁰³ Smičiklas, n. dj., 86.

patriot primoran da uznastoji naciju osloboditi nametnutog saveza kao prokletog i sramotnog tereta.²⁰⁴

Dvije godine kasnije, 1873, Hrvatsko-ugarska nagodba doista je bila podvrgnuta reviziji, ali se u njezinu tekstu nije ništa bitno promijenilo. S dolaskom Narodne stranke na vlast Kukuljević je nakon 1867. ponovo ušao u Sabor, u kojem je zatim ostao do smrti. Konačna pobjeda dualističkog sistema, koji se revizijom nagodbe na duže vrijeme učvrstio, nije uspjela da riješi ni jedno od temeljnih pitanja koja su do tada bila u odnosu Hrvatske prema Ugarskoj i Monarhiji aktualna. Nije se, doduše, moglo i dalje raspravljati o nekoj nagodbi s Austrijom, ali pitanja ujedinjenja hrvatskih zemalja i službenog jezika nisu ništa izgubila od svog značenja. Štaviše, jezično se pitanje, protivno slovu nagodbe, sve više zaoštravalo. Prema tome, Kukuljević je već za Mažuranićeva banovanja imao dovoljno prilike da do 1880. istupa u Saboru s govorima, u kojima je, u tek ponešto izmijenjenom obliku, nadovezivao na svoju govorničku djelatnost od 1843. dalje. Još uvijek otvorenim pitanjima Vojne Granice, Dalmacije i mađarizacije pridružila su se kao nova istočno pitanje, u vezi s izbijanjem ustanka u Bosni 1875, i pitanja sve češćih povreda nagodbe od strane ugarske vlade. Iako su Kukuljevićeve istupanja u nekim prilikama zadržala stara obilježja njegove govorničke vještine, njihova razmjerna rijetkost zacijelo je, među ostalim, bila poglavito posljedica njegove pojačane znanstvene i društvene djelatnosti. Razdoblje njegova života od 1867. do smrti bilo je u historiografiji osobito plodno, a kao dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske od 1874. dalje prenio je u nju postepeno i težište svoje uvijek žive društvene aktivnosti.²⁰⁵

Kukuljević nije slijedio primjer osamljenog Milana Makanca, koji je odmah nakon revizije Nagodbe prešao u opoziciju protiv tadašnje politike Narodne stranke. Nagodbu je, doduše, i dalje najoštrije osuđivao kao »skup smrtonosnih udaraca na javno i državno pravo kraljevine Hrvatske«, jer nije — kako kaže — mogao shvatiti »da se financije, porez, indigenat i koješta drugo sasvim u ruke mađarske podavaju, da se isti naš narodni grb preinačuje i novom heraldičkom krunom resi, da se ista ingerencija ministra ugarskoga na našu autonomnu vladu nekako pripušća«.²⁰⁶ Uza sve to smatrao je zaokret u politici Narodne stranke nužnim i opravdanim. Budući da su se njezini zastupnici našli pred Nagodbom kao svršenim činom, »nije se moglo dalje, ako nisu htjeli posve upropastiti zemlju i narod«. Zbog toga su »stupili u drugu nagodbu, koja imade bar u financijskoj struci naše zemlje svoju dobru stranu«.²⁰⁷ Najzad — »pošto je većina ovoga sabora«, izjavio je 1875. braneci se od Makančeva prigovora, »pošto su sve stranke našega naroda i čitava skoro zemlja poprimila kašnje reviziju nagodbe«, mislio je, »da bi bilo neshodno za svakoga rodoljuba, kad bi se toj obćenitoj volji naroda, toj svečanoj ustanovi protivio«.²⁰⁸

²⁰⁴ Str. 64 i 65—66.

²⁰⁵ Smičiklas, n. dj., 73, završava svoj prikaz Kukuljevićeve političkog rada s njegovim umirovljenjem na položaju velikog župana 26. V 1867, ne spominjući čak ni njegovo kasnije dugogodišnje članstvo u Hrvatskom saboru.

²⁰⁶ Govor 7. studenoga 1876, Saborski dnevnik... 1875—1878, 667. — Indigenat, državljanstvo; od Nagodbe postoji samo ugarsko državljanstvo. Hrvatski grb dobio je Nagodbom krunu sv. Stjepana.

²⁰⁷ Govor 15. siječnja 1878, na i. mj., 955.

²⁰⁸ Govor 14. lipnja 1875, na i. mj., 205.

Međutim, ovo, za Kukuljevića i inače značajno, poimanje legalnosti nije ga sprečavalo da se najžešće odupire svakoj povredi nagodbenog zakona i da otvoreno naviješta mogućnost i potrebu njegova otkazivanja. Potkraj 1876. oštro je osudio podvrgavanje hrvatskog domobranstva i žandarmerije ugarskom ministarstvu kao duboku povredu zemaljske autonomije,²⁰⁹ a godinu dana kasnije podnio je u Saboru interpelaciju o pojavama sve očiglednije mađarizacije koju organi zajedničke vlade provode u Hrvatskoj na željeznicama, poštama, u državnoj lutriji, u uredima financijskim, poštanskim i željezničkim.²¹⁰ Nadovezujući 1878. na tu interpelaciju, on je konstatirao da »ministar financijah i komunikacijah nastavlja griešiti proti našoj autonomiji, i to sve jednako kao i prije, dapače još u većoj mjeri«. ²¹¹ Pišući 1879. o zahtjevu ugarske vlade da se, u ime »državnog prava Ugarske nad Hrvatskom«, vrati Ugarskoj gotovo četrdeset tisuća isprava s područja Hrvatske koje je on od 1849—52. prenio iz Pešte u Zagreb, Kukuljević je u tom zahtjevu vidio »silovito napadanje na hrvatsku starodavnu, poviestju i zakonom utvrđenu autonomiju«. Tom je prilikom upozorio i na činjenicu da Ugarska »još i danas uz sve nastojanje domaće vlade, proti smislu zakona i autonomije« nije Hrvatskoj predala njezine »fondove ili zakladne novce«, kojima je sve dotada »lahkomišljeno upravljala«. ²¹²

Kada su ugarske oblasti 1880. nastojale da poznavanje mađarskog jezika učine i u Hrvatskoj uvjetom za napredovanje u državnoj službi, a financijski ravnatelj Antal Dávid otvorio u Zagrebu za činovnike svog ureda tečaj mađarskog jezika, Kukuljević se nalazio među potpisnicima prijedloga koji je Matija Mrazović 24. lipnja u toj stvari podnio Saboru zahtijevajući poništenje takvih protuzakonitih postupaka. U govoru kojim je 26. i. mj. obrazložio svoj pristanak uz taj prijedlog Kukuljević je podsjetio da »ponajglavniji uzrok« ustanku Hrvata i Srba 1848. »ne bijaše kako se pisalo i pogovaralo niti zloglasna kama- rila niti sanjarija panslavistička nego jedino silovito narivavanje mađarskog jezika«. Kao i prije gotovo četiri desetljeća, najveće je značenje za opstanak pridavao i tada jeziku, »duši njegovoj«, dok je »pravo i ustav, i sve drugo« ocijenio u tom pogledu »mimogrednim«. »Mi moramo«, naglasio je, »stajati na braniku naše najveće svetinje, našega jezika; mi moramo u svakom trenutku, kada tomu hora bude, doviknuti i prijatelju i neprijatelju: Nepodkapaj mi taj branik, jer ćeš pasti ti i ja. Ovo je naša zadaća.« ²¹³

S istim se žarom zalagao u 70-im godinama za ujedinjenje hrvatskih zemalja, povezujući i to pitanje s provođenjem Nagodbe. Pošto je u govoru od 12. rujna 1877, kojim je podupro prijedlog da se izradi adresa vladaru o priključenju Krajine, upozorio da su Hrvati »izgubili sve povjerenje prema Beču i okrenuli mu leđa« tada »kad su vidili da od ondje ima najviše zaprekah glede spojitbe Dalmacije i u obće glede cjelokupnosti naše zemlje«, konstatirao je da se tada »sve to više gubi i gubi povjerenje proti novoj saveznici, Ugarskoj, koja neobziruc se na zakon i naš i svoj, na kojem je učinjena upravo želja naša glede cjelokupnosti, nećini niti ikojim načinom, da se ova želja postigne.« ²¹⁴

²⁰⁹ Govor 7. studenoga 1876, na i. mj., 667.

²¹⁰ Govor 25. rujna 1877, na i. mj., 872.

²¹¹ Govor 7. srpnja 1878, na i. mj., 1033.

²¹² X., Nova navala Magjara na autonomiju hrvatsku, *Obzor*, 27. V 1879, br. 121.

²¹³ Saborski dnevnik... 1878—1881, 820—823.

²¹⁴ Na i. mj., 772.

Spomenuti prijedlog uslijedio je nakon sastanka devetorice narodnih zastupnika, na kojem je 1. rujna, pod predsjedanjem Kukuljevića, razmatrano napose pitanje sredstava »koja bi se dala upotriebiti da se duševno sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom olakoti, a političko da se prospješi«. Na temelju spomenice koju je izradio Kosto Vojnović, zaključeno je da se u Saboru, koji je neposredno predstojao, postavi zahtjev za sjedinjenjem, da se poradi na izjednačenju zakonodavstva »s ovu i onu stranu Velebita« i na uspostavi reciprociteta među sveučilištima itd. Osnovan je »permanentni odbor« za kontakt s dalmatinskim Narodnim klubom »u svih pitanjih koja se tiču zajedničkih interesah Hrvatske i Dalmacije«, a povjerena mu je također dužnost da se brine za »zaštitu i istarskih interesah«, u skladu sa spomenicom Dinka Vitezića koja je na tom sastanku bila pročitana.²¹⁵

U govoru od 12. rujna Kukuljević je upravo na pitanju jedinstva hrvatskih zemalja, iznevjerenog podjednako od Beča i Pešte, vrlo jasno navijestio mogućnost nekoga trećeg rješenja koje bi prešlo preko granica Monarhije. On je, doduše, uskoro zatim ponovo upozorio Ugarsku da bi neprijateljstvo zbog njezinih postupaka prema Hrvatskoj »moglo do toga voditi, da se opet razkrstimo« i da svaki Hrvat poželi »da se komu drugomu pritisne, nego da ostane u savezu s onim organom, koji ga jače razbija, a nepodupire«. ²¹⁶ Da pri tom, poslije svih iskustava, nije imao na umu Austriju, dokazuje ovo značajno mjesto njegova govora od 12. rujna: »Cjelokupnost naše zemlje, kako svi znamo, je životno pitanje našega naroda. Nepostigavši mi, gospodo, cjelokupnost zemlje, naš narod kao član velikog plemena slavjanskoga biti će može biti prisiljen, da bude potjeran od kakove burne okolnosti u prijašnju srodnu luku, gdje može istina bog naći i bolji državni obstanak i sretniju budućnost materijalnu i više može biti narodnoga razvitka, ali naći će zajedno i propast svoga individuuma i historičkoga bića. Sve dakle nas uči, gospodo moja, da nam u ovom žalostnom stanju pocjepanom i potrganom, u kojem se hrvatski narod upravo u ovoj monarhiji nalazi, nije prave budućnosti. [. . .]«²¹⁷

Nema gotovo govora koji je Kukuljević održao u Hrvatskom saboru za Mažuranićeva banovanja a da nije u njemu predviđao neminovnost razlaza s Ugarskom. U govoru od 7. studenoga 1876. izrazio je tu misao ovim riječima: »S toga mislim, da je vrijeme jedanput nastalo, gdje naše prekomjerno popuštanje imade prestati i da mi odlučno Ugarskoj u oči reknemo: 'Ovako nemože dalje ići; mi smo s tobom ugovor ugovorili na poštenu način, i mi se toga ugovora držimo, premda nam nije u prilog, premda nam je na najveću opasnost, jer vrieda naše javno, historičko i državno pravo, jer je na našu pogubu. Ako se dakle toga ugovora, koji si s nami, narode ugarski, ugovorio, držati nećeš, dozvolit ćeš i Hrvatom da se mogu od toga ugovora otresti.'«²¹⁸

Da je svoju ocjenu Nagodbe, koja se, iako revidirana i legalizirana po Narodnoj stranci, nije u biti promijenila, smatrao ispravnom i nakon Mažuranićeve ostavke 1880. i rascijepa koji je zatim dio narodnjaka pod Mrzovićem odvojio u Neodvisnu narodnu stranku, dokazuje ponovo izdanje njegove bro-

²¹⁵ Rukopis u ostavštini I. Kukuljevića, *Narodna i sveučilišna biblioteka, Zagreb*, R 6004, Miscellanea.

²¹⁶ Govor 21. rujna 1877, *Saborski dnevnik... 1875—1878*, 840.

²¹⁷ Na i. mj., 772.

²¹⁸ Na i. mj., 668.

šure iz g. 1871. Potaknut od većeg broja prijatelja — kako sam kaže — on je 1883, uskoro poslije Khuenova dolaska na vlast, izdao u vlastitoj nakladi i s jasnom naznakom svog autorstva, iako u ograničenom broju primjeraka, nepromijenjen tekst svoje brošure: »*Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn.*« Ne ublažavajući ni na jednom mjestu taj tekst, u kojem je Nagodba doživjela najtežu osudu, potkrijepljenu temeljitim poznavanjem hrvatskoga historijskog prava, Kukuljević je deset godina nakon revizije i šest godina prije svoje smrti smatrao potrebnim da ovim izdanjem, »u današnjim prilikama, ponovo skrene pažnju na staro historijsko pravo Hrvatske«. ²¹⁹

Pored pitanja cjelokupnosti Hrvatske i sistematskih povreda Nagodbe, osobito u jezičnoj praksi, Kukuljevića je potkraj 70-ih godina najviše uzbuđivalo istočno pitanje, koje je 1875. pokrenuo ustanak u Bosni i Hercegovini. Osuđujući održavanje teritorijalnog status quo i prijedlog o skromnim reformama za kršćane u Turskom carstvu, on je u Ugarskom saboru 1876. istupio »za potpuno autonomnu i nezavisnu organizaciju turskih pokrajina« ²²⁰, a u Hrvatskom saboru istakao 23. rujna »sveto pravo, da u ozbiljnih časovih govorimo jasno i glasno«. Smatrao je, dakle, nužnim »izjaviti bez ikakvog obzira pred čitavim svijetom, da mi za braću našu u Turskoj gojimo najtoplije simpatije, i da bi sav naš narod poput naših pređa listom ustao na noge, da ga glas kraljeve bojne trublje pozove u borbu za kršćane i braću svoju«. ²²¹

Kao što je tom prilikom podupro prijedlog zahvalnice vladaru za pomoć koju je dao izbjeglicama iz Bosne i domaćem stanovništvu izloženom upadima Turaka, tako je 1877. i sam razvio izvanrednu djelatnost u prilog izbjeglica. Potkraj siječnja primio je od »Slavjanskoga dobrodetelnog komiteta« u Moskvi, kojem je tajnik bio njegov stari znanac N. A. Popov, oveću svotu novaca za njih. Prema savjetu bana Mažuranića razdijelio je u nekih mjesec dana 1450 forinti »ponajviše putem javne uprave, to jest kroz zemaljsku vladu, kroz Generalkomandu za Krajinu i kroz podžupanije« — kako je 8. ožujka izvijestio Popova. Taj je način raspodjele bio, prema njemu, odabran zato »jer su se do sada kroz privatne ljude zgađale mnoge zloporabe«. Osim novaca »pribavljeno je za siromake bjegunce i platna i gunjacah, što najbolje trebaju«, a nešto je dano i školama otvorenim »za sirote bosanske, koja je ostala ili sasvim bez roditeljah ili roditeljah veoma siromašnih«. ²²²

U vrijeme rusko-turskog rata 1877/78. vrlo je povoljno ocijenio »tvrdo porazumljenje« Monarhije s Rusijom i Njemačkim carstvom, ističući da inte-

²¹⁹ »Die legitimen und historischen Rechte Croatiens und der Ausgleich mit Ungarn. Von Ivan Kukuljević Sakcinski. Zweite unveränderte Auflage. Agram 1883. Druck der Actienbuchdruckerei. — Brošura je oštampana u Dioničkoj tiskari, u kojoj je štampan i neodvišnjački *Obzor*.

²²⁰ Koncept govora, pisan olovkom, u *Arhivu JAZU* XV 23/B 29. — Budući da je Kukuljević taj govor izrekao hrvatskim jezikom, završio ga je ovim riječima: »... ali da Vam ja o tom svoje misli potanje obrazložim, stoji mi na putu ta zaprieka, što niti vi mene razumiete, niti ja vas, te stoga izjavljujem samo na kratko da uz passus uzdržanja status quo u Turskoj izjavljena u pododborovom izvještaju kao Hrvat pristati nemogu.«

²²¹ Saborski dnevnik... 1875—1878, 537—538.

²²² Pisma I. Kukuljevića N. A. Popovu od 31. I i 8. III 1877. donosi Očak, n. dj., 374—376.

resi dinastije »glasno i jasno govore o potrebi, da se nijedan korak ne učini, koj bi tamo smjerao, da se i nadalje uzdrži tursko carstvo u prijašnjem stanju, sa svimi svojim nevoljama i opačinama.«²²³ Napustivši prvobitnu ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine, kako ju je 1876. izrazio u Ugarskom saboru, Kukuljević je pristao uz misao da te pokrajine pripadnu Monarhiji. U govoru održanom u Ugarskoj delegaciji²²⁴ 3. lipnja 1878, uoči sastanka Berlinskog kongresa, on je tu misao potkrijepio podacima o tome »da se Dalmaciji hoće svoje zapleće« i »da se Hrvatskoj hoće svoj naravni dopunak«. Kako je tom prilikom ustvrdio da o Bosni i Hercegovini »u mnogo čem ovisi budućnost Hrvatske«, nesumnjivo je i on gojio ispraznu nadu da će oslobođene pokrajine biti pridružene Hrvatskoj. Štaviše, nije se sustezao izjaviti da se Hrvati neće »zlosrditi«, ako se granice Monarhije pomaknu sve »do Soluna«, kako neki u Delegaciji misle. Ipak je ostvarenje te ideje vezao uz dva uvjeta: »... ako se tim neizazove skup i pogibelan rat, ili ako se tim nebude namjeravalo skraćati stečevine i slobode kršćanskih naroda«. U svakom pak, slučaju bio je uvjeren da Monarhija treba »zagaziti« »bar« u Bosnu i Hercegovinu, »da može u preuredbi Iztoka što bolje odlučivati u duhu napredka, uljudbe i slobode«. Međutim, daljnji razvoj nije ovo očekivanje potvrdio.²²⁵

U Kukuljevićeovu političkom razvoju obilježava datum 26. lipnja 1880. važnu prekretnicu. Pošto je narodnjačka većina, sastavljena znatnim dijelom od bivših unionista, odbacila prijedlog Matije Mrazovića i drugova, među kojima se i on nalazio, da se Sabor odlučno usprotivi politici mađarizacije, pa je Kukuljević taj prijedlog i podupro svojim, već spomenutim, govorom, iz Narodne stranke je istupilo petnaest zastupnika. Među njima je i opet bio Kukuljević. Bio je to logičan i neizbježiv rezultat njegova negativnog odnosa prema nagodbenjačkoj praksi kakvu je Ugarska nakon revizije Nagodbe 1873. provodila prema Hrvatskoj. Nije, se, doduše, priključio pravašima koji su od toga vremena postali glavni nosioci borbe protiv Nagodbe uopće. Od njih ga je odbijao njegov, još uvijek, živ zanos starog ilirca za sve što je slavensko i njegov odnos prema srpskom narodu, kome je u saborskom govoru od 28. kolovoza 1884. odao duboko priznanje za poticaje koje je od njega primio u svom nacionalnom osvješćivanju.²²⁶ Pristupajući novo osnovanoj Neodvisnoj narod-

²²³ Čistopis dopisa, pisan tintom i bez datuma, koji Kukuljević upućuje pučkoj skupštini održanoj 5. kolovoza 1877. u vezi s istočnom krizom za vrijeme rata Rusije protiv Turske, u *Arhivu JAZU* XV 23/B 33. Postanak dopisa Kukuljević objašnjava time što »pritisnut na postelju nemilom groznicom« ne može na skupštinu doći. Međutim, dopis nije bio na skupštini pročitani (usp. *Obzor*, 6. VIII 1877, br. 179: Meeting u Zagrebu).

²²⁴ *Narodni list*, Zadar, 15. lipnja 1878, br. 46, u članku: »Opet Hrvatska u odaslanstvima«. Kukuljevićev govor donosi se ovdje s napomenom da je on »od prilike« rekao ono što slijedi.

²²⁵ U govoru održanom 3. kolovoza 1876 (Saborski dnevnik... 1875—1878, 269—270), u kojem je istupio protiv ukidanja višeg odjela na »poljodjelskom zavodu« u Križevcima, Kukuljević je upravo Hrvatskoj dosudio zadaću da poradi na širenju evropske prosvjete u oslobođenim krajevima. Pri tom bi spomenuti zavod, po njegovu mišljenju, služio okupljanju mladića iz različitih južnoslavenskih zemalja, a to će — kaže on (270) — »naposljed izgladiti u našem narodu različita nesretna imena« i »različite antipatije među pojedinih plemeni [...]«.

²²⁶ Saborski dnevnik... 1881—1884, 1710—1711.

noj stranci, koja je po svojim shvaćanjima bila vrlo bliska J. J. Strossmayeru i u čijem se vodstvu među ostalima, već od početka našao i biskupov najbliži suradnik Franjo Rački, on je ostao dosljedan u svom poimanju historijskog kontinuiteta i legalnosti. Priznavajući i nadalje zakonitost Nagodbe, koju je zajedno s cijelom Narodnom strankom 1873. usvojio kao jedino realno rješenje u datoj situaciji, s njezinim stvarnim odnosom snaga, on je do smrti ustrajao u opoziciji prema režimu i smatrao neophodnom takvu reviziju Nagodbe u kojoj bi državnost i samostalnost Hrvatske bile dostojno osigurane.²²⁷ A već je 1871. i zatim ponovo 1883. uputio Ugarskoj svoju »posljednju riječ«, u kojoj ju je postavio pred dilemu: ili revidiranom Nagodbom osigurati Hrvatskoj njezinu samostalnost ili primorati svakoga poštenog rodoljuba da poništenje Nagodbe smatra svojom svetom dužnošću.

Još nepune tri godine prije svoje smrti Kukuljević je povodom svoje 70-godišnjice, u pismu Ognjeslavu Utješenoviću, prijatelju i suborcu iz »zanosnog doba ilirskog«, 15. studenoga 1886. najbolje izrazio svoje tadašnje osjećanje i uvjerenje koje je u stvari sadržavalo i obračun s cijelim njegovim životom. Priznao je da mu je »u sadašnjih okolnostih svega našega naroda na jugu dozlogrdio život« i da bi volio »da mi se prikrate još bolje i tako kratki dani života moga«, jer nije mogao zamisliti »da bi mogla nastati tako kukavna vremena po naš narod, kako ih sada doživismo«. Ali se uz to tješio i nadom »da će doći vremena, kad će budući naraštaji, osvijestiv se na novo, okriepljeni čistim slavenskim duhom, proučavati ono, što smo mi namislili, pjevali i pisali, te da će po nama prokrčenom stazom stupajući napred, oživotvoriti našu i svega potlačenog slavenstva ideu prave slobode svih naroda i uzajamnog bratimstva.«²²⁸

Z u s a m m e n f a s s u n g

Fast ein halbes Jahrhundert, seit 1842 bis zu seinem Tode 1889, war Ivan Kukuljević Sakcinski, der Begründer der modernen kroatischen Geschichtswissenschaft, auch politisch tätig und bis zum Jahre 1867 hat er sogar mehrmals die politische Entwicklung seiner Heimat entscheidend beeinflusst.

²²⁷ S obzirom na takav politički stav Kukuljevićev, kojem je u 70-im godinama prethodio njegov veoma kritički odnos prema revidiranoj Nagodbi, nije, najblaže rečeno, ispravna ocjena poljskog historičara Waclawa Felczaka, n. dj. (v. bilješku 128), 141, koji Kukuljevića karakterizira kao »ilirca, narodnjaka, centralistu i najzad unionistu«, koji je, povrh svega, bio cijelo to vrijeme (!) pouzdanik ruskog poslanika na bečkom dvoru. Bez obzira na potonju netočnu tvrdnju (v. spomenutu bilješku i odgovarajući tekst), takvo pisanje odaje nedovoljno poznavanje hrvatskoga političkog razvoja uopće, a Ivana Kukuljevića napose. Zamijenivši Ladislava Kukuljevića, Ivanova bratića i istaknutog mađarona-unionistu, s Ivanom, Felczak je Ivana učinio »jednym znajzagorszalszych reczników podporządkowania Chorwacji Węgom« 1867. i unionističkim emisarom koji je iste godine, zajedno s braćom Rauchom i drugim istaknutim mađaronima, hodočastio u Peštu. Ovu svoju zabludu unio je i u indeks (237), iako u popisu literature navodi oba izdanja njemački pisane brošure, u kojoj je Ivan Kukuljević najoštrije osudio djelo tih istih političara — Hrvatsko-ugarsku nagodbu.

²²⁸ Ovo pismo donosi u cjelini O. A r a n i c k i, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, Zagreb 1933, 77—78.

Aufgrund seiner Schriften und archivalischer Studien bemüht sich der Verfasser nicht nur seine praktische Tätigkeit, sondern auch seine ideelle Entwicklung je gründlicher zu erforschen. Die letztere verdient besondere Aufmerksamkeit deshalb, weil sich im Falle Kukuljević um einen der namhaftesten Vertreter der sg. kroatischen Wiedergeburtbewegung handelt, der im breiteren Rahmen der slavischen und »illyrischen« Idee, der er sein ganzes Leben lang treu geblieben ist, die nationale und politische Selbständigkeit Kroatiens immer eifrig verfochte. Dem kroatischen Adel angehörend, vertrat er dabei eine ausgesprochen liberale Richtung, die in seiner Behandlung der sozialen Fragen besonders klar zum Ausdruck kam.

Seine politische Tätigkeit gliedert sich in drei Abschnitte, die durch den allgemeinen Gang der Geschehnisse bestimmt wurden. Schon in seiner »illyrischen« Periode, die mit dem Jahre 1850 endete, zeichnete sich Kukuljević vor allem durch sein Hervortreten für die Einführung der National-Sprache ins öffentliche Leben und für die Errichtung selbständiger Regierung für Kroatien aus. Während der 48-Revolution stimmte er der Politik des Austroslavismus bei und gab den ersten öffentlichen Anstoss zur Einberufung des Slawischen Kongresses in Prag. Als vorzüglicher Redner drückte er den Verhandlungen und Entschlüssen des kroatischen Landtages einen ziemlich starken persönlichen Stempel auf und nach der Vertagung des Landtages widersetzte er sich der oktroyierten Verfassung vom 4. III 1849. Die Beschlüsse des Landtages über die Umwandlung Österreichs in einen Bund gleichberechtigter Nationen, auf sprachlich-ethnischem Prinzip aufgebaut, wurden zur Grundlage seiner weiteren Tätigkeit bis 1871, als sich der Dualismus definitiv befestigte.

Obwohl sich Kukuljević im Zeitalter des Neoabsolutismus zur jugoslawischen Idee bekannte und sie besonders in seiner sehr regen wissenschaftlichen Tätigkeit zum Ausdruck brachte, betonte er gleichzeitig die Individualität des kroatischen Volkes und wandte sich entschieden gegen jede Form nationaler Hegemonie im slavischen Süden.

Nach dem Sturze des Absolutismus 1860 wurde er wieder politisch tätig und als der ungarische Landtag 1861 den Vorschlag eines Ausgleichs seitens des kroatischen Landtages zurückwies, beteiligte er sich mit I. Mažuranić und mehreren alten »Illyriern« an der Gründung einer Partei, die sich im Interesse der territorialen Einigung kroatischer Länder um den Ausgleich mit Österreich, stanz mit Ungarn, eifrig, aber erfolglos, bemühte. Obwohl er auch damals die Grundideen des 48-er Landtages befolgte, wurde er durch die tägliche Politik, mit allen ihren Um- und Irrwegen, in eine Lage versetzt, die manchmal dieser Einstellung sogar entgegenwirkte.

Als Ende 1866 die Einheit der National-Partei wieder hergestellt wurde, beteiligte sich Kukuljević publizistisch an ihrem Kampfe gegen den ungarisch-kroatischen Ausgleich vom J. 1868, aber nach dem Sturze Hohenwarts 1871 stimmte auch er der Revision des Ausgleichs 1873 bei. Durch die Politik der Magyarisierung jedoch und das immer offensichtlichere Streben Ungarns, den Ausgleich systemmatisch zu unterwühlen, empört, nahm er in seinen Landtagsreden einen ausgesprochen oppositionellen Standpunkt ein, der ihn 1880 endlich zum Mitgliede der neugegründeten Unabhängigen National-Partei machte, die sich des Schutzes J. J. Strossmayers freuen konnte.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

2

Z A G R E B
1972

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Izdavač:
Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đ. Salaja br. 3

Za izdavača:
Prof. dr Ljubo Boban

Prijevodi:
Vera Andrassy, dr Mladen Engelsfeld (engleski)

Lektor:
Dr Josip Vončina

Korektor:
Ljerka Mlinar

Za sadržaj priloga odgovara autor